

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazma hüququnda

MƏHƏRRƏM PAŞA OĞLU ZÜLFÜQARLI

**“AZƏRBAYCAN SSR-in İCTİMAİ-SİYASİ TARİXİNİN SOVET
TARİXŞÜNASLIĞI (1946-1990-Cİ İLLƏR)”**

İxtisas: 5509.01 Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları

**Tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı - 2017

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Rəsmi opponetlər:

Havva İsa qızı Məmmədova
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Tofiq Hübət oğlu Nəcəfli
Tarix üzrə elmlər doktoru

İsmayıl Məhərrəm oğlu Musa
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları tarixi” kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 03 mart 2017-ci il tarixli 36 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində yaradılmış tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.161 Dissertasiya Şurasının “27” yanvar 2018-ci il tarixli iclasında, saat 11-00-da keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1148. Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi, 23.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “26” dekabr 2017-ci ildə göndərilmişdir

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor:

S.Y.SÜLEYMANOVA

I DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktualığı.

Sovet tarixşünaslığının obyektiv tədqiqi əvvəlki illərdə olduğu kimi, bu gün də aktualdır. Problemin Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı olması bu tədqiqatı daha da aktuallaşdırır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin XI sovet ordusu tərəfindən işğal edilməsi, sovet dövründə Azərbaycan tarixinin saxtalaşdırılması, müasir dövrdə regionda olan mövcud gərgin vəziyyət və digər məsələlər sovet tarixşünaslığının obyektiv öyrənilməsini zəruri edir. Sovet tarixşünaslığının obyektiv tədqiqi digər məsələlərlə yanaşı regionda lider dövlət olan Azərbaycan Respublikasının daha da güclənməsinə, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpasına, Azərbaycanın suverenliyinə qarşı yönəlmiş təxribatların aradan qaldırılmasına yaxından kömək göstərə bilər.

Sovet tarixşünaslığına aid yazılan əsərlərin daha çox siyasiləşməsi, həmin dövrün mürəkkəb və ziddiyyətli olması bu dövr tarixşünaslığının uzun illər diqqətdən kənar qalmasına səbəb olmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin XI ordu tərəfindən işğalı dövlət müstəqilliyi ilə yanaşı tarix elminin müstəqil inkişafına da son qoymuşdu. Sovet tarixçiləri 70 ildən artıq bir dövrdə tarix elminə obyektivlikdən uzaq, sinfi nöqtəyindən yanaşaraq kitab və məqalələr yazmışlar.

T.ü.e.d., prof. A.İsgəndərov sovet tarixşünaslığının bu xüsusiyyətlərini tənqid edərək yazır: “Bu gün...vətən tarixini inqilabiləşdirmək, yerli xalqı inqilabçı kimi göstərmək üçün nə qədər yalanların, böhtanların uydurulduğu məlum olur”.¹

Sovet tarixçilərinə görə, tarixşünaslıq tarix elminin tarixi olmaqla yanaşı, müəyyən dövrə, mövzuya həsr olunmuş tədqiqatların məcmusu, sosial-sinfi və ya milli baxımdan vəhdət təşkil edən tarixi əsərlərin marksist-leninçi metodologiyası ilə öyrənilməsindən ibarət idi. Tarix elminin bir sahəsi olmaqla yanaşı sovet tarixşünaslıq elmi tarixi təfəkkürün sosial əsası və funksiyasının, tarixi konsepsiyaların sinfi məzmununun, tarixi mənbələrin istifadəsi və təhlili metodlarının birtərəfli tədqiqini həyata keçirib.

Sovet tarixçiləri tarixi mənbələrin və əsərlərin öyrənilməsində o zaman bütün ictimai elmlərə tətbiq edilən vahid marksist-leninçi metodologiyaya əsaslanırdılar. Bu metodologiyanın da əsasını dialektik materializmin cəmiyyət hadisələrinə, cəmiyyətin tarixinə tətbiqi kimi meydana çıxan tarixi materializm təşkil edirdi. Sovet cəmiyyətində tarix elmi partiyalı, sinfi mahiyyət daşıyırdı.

¹ İsgəndərov A.C. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi 50-ci illərin sonu-70-ci illər tarixşünaslığında Azərbaycan tarixi problemləri üzrə məruzələr məcmuəsi. Az. tarixi prob. üzrə gənc tədqiqatçıların 2-ci respub. elmi konf. məruzələri. Bakı,1992, s.110

Tarixə münasibətin də əsasını təşkil etmiş bu metodun obyektivlikdən uzaqlığını V.İ.Leninin "... Sinfi mübarizə üzərində qurulmuş bir cəmiyyətdə "bitərəf" sosial elm ola bilməz"¹ fikri bir daha sübut edir.

Sovet dövrü tarixşünaslığının tədqiqinin aktuallığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında keçirilmiş 31 yanvar 1997-ci il tarixli görüşdə belə demişdir: "Azərbaycanın XX əsr tarixi yazılmalıdır... Bu əsrdə dünyada və respublikamızın həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələr məlumdur. Ancaq bu XX əsrdə yaşadığımız ideologiyaya və onun konsepsiyasına görə bizim tariximiz təhrif olunmuşdur. Ona görə də mən çox çalışırdım ki, biz XX əsr tarixini tez yazaq. Çünki bilirsiniz, tariximiz bir tərəfdən təhrif olunub, digər tərəfdən isə bəziləri keçmişdə nə varsa, götürüb qəzetlərdə, kitablarda qaralamağa, pisləməyə başlayıblar"².

Müasir dövrdə tarixi tədqiqatlar sahəsində mühüm irəliləyişlər olsa da, bir sıra ciddi problemlər hələ də qalmaqdadır ki, bu da digər dövrlər kimi sovet dövrü tarixşünaslığının obyektiv şəkildə tədqiqini daha da zəruri edir. Bu problemlərə akademik R.Mehdiyev "İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış" adlı ayrıca məqalə həsr edib və 21 noyabr 2009-cu il tarixdə keçirilmiş müşavirədə bu məqalə geniş müzakirə edilib. Məqalədə qeyd edilib ki, "Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu son illər ərzində rəğbətlə qarşılanmış bir sıra fundamental əsər hazırlayıb nəşr etmişdir. Lakin bununla yanaşı bizim tarixçilərin ünvanına haqlı olaraq ciddi tənqidi fikirlər də söylənməkdədir. Biz bu gün də elmi səviyyəsi qənaətbəxş olmayan, aktuallıqdan uzaq və əhəmiyyətsiz əsərlərin ortaya çıxması halları ilə rastlaşırıq. Həmçinin dəyərli tarixi sənədlərin və arxiv materiallarının çapı və şərh sahəsində vəziyyət qənaətbəxş deyildir. Tarix İnstitutunda elmi ictimaiyyət tərəfindən birmənalı qəbul olunmayan yeddicildlik "Azərbaycan tarixi" nəşr edildiyi vaxtdan bəri çox az dəyişiklik olmuşdur."³

Müasir dövrdə mövzunun obyektiv şəkildə tədqiqini daha da aktual edən aşağıdakı bir sıra amillər mövcuddur:

- Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra da XX əsr tarixinin saxtalaşdırılması cəhdlərinin hələ də qalması;
- Obyektiv faktlar əsasında tərəfsiz tarix yazılması sahəsində problemlərin tam aradan qaldırılmaması;
- 1918-ci ildən başlanan və 3 respublika dövrü kimi xarakterizə edilən tarixin hələ də tam, obyektiv öyrənilməməsi;
- Azərbaycan Respublikasının son illər iqtisadi cəhətdən inkişaf edərək regionda lider dövlətə çevrildiyi və dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi istiqamətində səylərini artırdığı bir vaxtda Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə düşmən olan qüvvələrin daha da fəallaşması;

¹ Lenin V.İ., Seçilmiş əsərləri, c.23, s. 43

² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, Azərənəşr, 1998, s.369

³ "Azərbaycan" qəz. 8 dekabr 2009-cu il

- Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ölkədə fəaliyyət göstərən kommunist yönümlü partiyaların dövlət müstəqiliyinə qarşı olan sovet dövrü ənənələrini bərpa etmək istiqamətində səylərini artırmaları;
- Rusiyanın postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycanda itirdiyi əvvəlki mövqelərini bərpa etmək istiqamətində son vaxtlar bir sıra praktik addımlar atmağa başlaması, Azərbaycanı Gömrük İttifaqına və Avrasiya İqtisadi Birliyinə qoşulması istiqamətində fəaliyyətini genişləndirməsi;
- Hazırda Rusiyanın GUAM əleyhinə MDB-ni gücləndirmək istiqamətində cəhdlərini artırması;
- Bəzi tarixçilərin hələ də öz tədqiqatlarında sovet konsepsiyalarından xilas ola bilməmələri və s.

Sovet hakimiyyətinin müxtəlif illərində sovet dövrü tarixinin obyektiv yazılmasına cəhdlər olmasına baxmayaraq, bu işi həyata keçirmək mümkün olmayıb. Kommunist partiyasının rəhbərlik etdiyi təkpartiyalı bir cəmiyyətdə rejimin mahiyyəti tarixi tədqiqatlara birtərəfli, sinfi mənafedən yanaşmanı tələb edirdi.

SSRİ-də 1985-ci ilin aprelindən həyata keçirilən yenidənqurma, aşkarlıq siyasəti tarix elminə partiya-dövlət nəzarətinin zəifləməsi və aradan qaldırılması prosesinin başlanğıcını qoydu. Bu dövrdə sovet tarixşünaslığına alternativ yeni nəzəriyyələr meydana çıxmağa başladı. Tarixşünaslığa və mənbəşünaslığa aid çoxlu sayda əsərlər nəşr olundu. Dünyanın müxtəlif elmi mərkəzləri ilə əlaqələr yarandı ki, bu da tarixi tədqiqatlarda mövcud olan köhnə metodologiyadan tədricən əl çəkilməsinə imkan verdi.

T.e.d.,prof. C.Quliyevin 1997-ci ildə rus dilində nəşr olunmuş “İkinci Respublikanın yaranma tarixindən” kitabında bu respublikaya uzun illər rəhbərlik etmiş H.Əliyevin Azərbaycan tarixinin sovet dövrü haqqında aşağıdakı fikirləri epigrafla kimi seçilib: “Azərbaycan xalqı 70 il kommunist rejimi şəraitində, sosialist dövlətinin tərkibində yaşamışdır. Bu dövr Azərbaycan xalqının həyatında çox böyük tarixi mərhələdir və ona düzgün xarakteristika vermək vacibdir”.¹

Sovet tarixşünaslığının obyektiv tənqidi və təhlili müsbət nəticələrə gətirib çıxardığı kimi, bu məsələdə ifratçılığa varmaq, sovet dövrü tarixinə aid nə varsa, hamısına qara yaxmaq tarixin təkrar, özü də daha ziyanlı saxtalaşdırılmasına gətirib çıxara bilər. Son vaxtlar elmi ədəbiyyatda və mətbuatda dərc olunan bəzi yazılar bu cür təhlükənin olduğunu sübut edir. Həmin yazılarda “sosial kod hər şeydən əvvəl siyasi proyektidir və məqsəd vətəndaşın davranışını siyasi hakimiyyətin arzuladığı formada idarə etməkdən ibarətdir. Bu gün bizim “sevdiyimiz və şəninə abidələr ucaltığımız hər bir ideal əslində sovet kodlarından ibarətdir” kimi səhv nəticələrə gətirib çıxarır ki, bununla da razılaşmaq olmaz.

¹ Гулиев Дж. Б. К истории образования второй республики Азербайджана. Баку : ЭЛМ, 1997, s.1

Bu yazılarda sovet tarixşünaslığına düşmencəsinə yanaşılaraq Cavanşir, Babək, Koroğlu, Qacaq Nəbi və digər xalq qəhrəmanlarını sovet siyasəti nəticəsində xalqa sınıdığı, onların tarixdən silinməsinin müasir taleyüklü problemlərin həllinə müsbət təsir edəcəyi kimi qeyri-obyektiv fikirlərə də rast gəlmək olur.¹

Sovet dövrü tarixinin saxtalaşdırılmasına fərqli mövqedən yanaşan tarixçi alim X.Xəlilli bununla bağlı aşağıdakı təklifləri irəli sürür:

- a) tarixi saxtalaşdırmaya qarşı Cinayət Məcəlləsinə xüsusi maddə əlavə edilsin;
- b) xalqımızın tarixini saxtalaşdırmaqla elmi rütbə almış, fəxri adlar verilmiş şəxslərin elmi rütbəsi və fəxri adları ləğv edilsin;
- c) bilərəkdən tarixi saxtalaşdıranlar cinayət məsuliyyətinə cəlb edilsin;
- ç) milli tariximizin tədqiqinin elmi səviyyədə yüksəldilməsi üçün “ictimai-elmi nəzarət şurası” yaradılsın.²

Azərbaycan SSR-in tarixşünaslığına obyektiv yanaşmanın nümunəsi kimi M.Ə.Rəsulzadənin fikirlərini göstərmək olar. O, kommunist rejiminə düşmən olsa da, sovet dövründə əldə olunmuş nailiyyətlərə qərəzli yanaşmayaraq bunları müsbət qiymətləndirib. M.Ə.Rəsulzadə sovet dövrü tarixinə obyektiv yanaşaraq yazırdı: “Hər şeydən əvvəl indi Azərbaycanda oxumağı-yazmağı bilməyənlərin sayı aşağı enmişdir. Türkcə çap edilən qəzet və kitabların tirajı xeyli artırılmışdı... Lakin mədəniyyət sahəsində sayılan bu nailiyyətlər nə kəmiyyət, nə də keyfiyyət baxımından azərbaycanlıları təmin edəcək bir şəkildə deyildir”.³

Mövzu ilə yaxından tanış olduqda aydın olur ki, problemin kompleks şəkildə öyrənilməsi mühüm aktualıq kəsb edir. 1946-1990-cı illərin ictimai-siyasi tarixinin tarixşünaslığının obyektiv tədqiqi digər məsləhlərlə yanaşı Azərbaycan tarixinin ağ ləkələrdən təmizlənməsində də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Tədqiqatın xronoloji çərçivəsini əhatə edən 1946-1990-cı illər Azərbaycan SSR-in ən mürəkkəb, ən ziddiyyətli dövrlərindən birini təşkil edir.

Azərbaycan SSR-in dövrlərə bölünməsi uzun zaman Sov.İKP-nin siyasi xətti əsasında həyata keçirilib. SSRİ tarixinin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan SSR-in tarixi də eyni dövrlərə bölünüb. Bu problemlə bağlı digər respublikalarda müəyyən elmi araşdırmalar aparıldığı halda, Azərbaycanda buna ciddi fikir verilməyib. Bu sahədə Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsində 1992-ci ilin may ayında keçirilmiş “Azərbaycan tarixinin dövrləşməsi” probleminə həsr olunmuş seminar istisna təşkil edir. Bu seminarda Azərbaycan tarixinin dövrlərə bölünməsinə aid müxtəlif fikirlər səslənib, alimlər başqa dövrlərlə yanaşı, sovet dövrü üçün də yeni bölgülər təklif ediblər.⁴ Bu sahədə problemlər, fikir ayrılıqları

¹ Zülfüqarlı M. P. Sovet tarixşünaslığının tənqidi təhlili. Bakı 2013, s.13

² Xəlilli X. Sovet tarixşünaslığı-millətçi elmi. Bakı, “MBM” MMC, 2010, s.14

³ Rəsulzadə M. Ə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1991, s.97

⁴ “Tarix” qəz., 7 may 1992-ci il

müasir dövrdə də qaldığından, elmi işdə Azərbaycan SSR tarixinin dövrlərə bölgüsünün tarixşünaslığı ayrıca tədqiq olunub.

Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun nəşr etdiyi 3 cildlik “Azərbaycan tarixi”nin 1973-cü ildə nəşr olunmuş III cildində tədqiq olunan mövzu aşağıdakı dövrlərə bölünüb: “Azərbaycan zəhmətkeşləri sosialist xalq təsərrüfatının bərpa və inkişafı uğrunda mübarizədə”(1945-1953-cü illər), “Xalq təsərrüfatının müharibədən sonra bərpa və inkişafı dövründə Azərbaycanda mədəniyyətin yüksəlişi” (1945-1953-cü illər), “Azərbaycan zəhmətkeşləri xalq təsərrüfatının yüksəlişi, sosializm quruculuğunun başa çatdırılması uğrunda mübarizədə” (1953-1958-ci illər), “Azərbaycan SSR geniş kommunizm quruculuğu dövründə.”¹

T.e.d.,prof. Y.Səfərovun müəllifi olduğu, 1995-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığı” proqramında 1946-1990-cı illər “40-50-ci illərin birinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı”, “60-80-ci illərdə Azərbaycan tarixşünaslığı”, “Sovet cəmiyyəti tarixinin tarixşünaslığı” kimi dövrlərə bölünüb.

T.ü.e.d.,prof. T.Qafarovun redaktorluğu ilə nəşr olunmuş 7 cildlik Azərbaycan tarixi kitabının VII cildində 1945-1990-cı illər “Azərbaycan SSR dinc quruculuq dövründə və müstəqillik ərəfəsində” başlıqlı II bölmə 6 fəsil, 19 paragrafa bölünüb. Bu kitab digərlərinə nisbətən daha yeni hesab olunsa da, fikrimizcə, bu bölgü həddən artıq geniş olduğundan onun təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Məsələn, “Azərbaycanın inkişafında dönüş mərhələsi (70-80-ci illər)” adlanan 4-cü fəsildə 80-ci illər tam göstərilməsinə baxmayaraq, “Respublikanın ictimai-siyasi həyatı (80-ci illərin II yarısı)” adlanan 5-ci fəsildə həmin illərin bir qismi təkrar olunur.²

T.ü.e.d.,prof. K.Şükürovun kitabında 1946-1990-cı illər “Azərbaycan SSR 1940-cı illərin II yarısı-1950-ci illərin əvvəllərində”, “Azərbaycan SSR 1950-ci illərin ortaları-1980-ci illərin ortalarında”, “Azərbaycan SSR 1980-ci illərin II yarısı-1990-cı illərin başlanğıcında” adlı dövrlərə bölünüb³

XX əsr tarixinin dövrlərə bölgüsü ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev də başqalarından fərqli bir bölgü təklifi irəli sürüb. Bu bölgünü XX əsr Azərbaycan tarixinin dövrlərə bölgüsündə yenilik kimi qiymətləndirilmək olar. Bu bölgüyə əsasən Azərbaycanın XX əsr tarixi 4 dövrə bölünür:

1. XX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilin oktyabrına qədərki dövr;
2. 1918-1920-ci və 1920-1922-ci illər-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu və Azərbaycan Sovet Respublikası SSRİ-nin tərkibinə daxil olana qədərki dövr;
3. 1922-ci ildən Azərbaycanın öz milli müstəqilliyini bərpa etdiyi 1991-ci ilədək olan dövr;

¹ История Азербайджана т.3, част 2, Баку,1963, с.527-528

² Azərbaycan tarixi.Yeddi cildə.VII cild (1941-2002-ci illər).Bakı.“Elm”. 2008.

³ Şükürov K.K. Azərbaycan tarixi.Bakı,1998, s.360,362,369

4. 1991-ci ildən bu günədək olan dövr¹

Müəllif müxtəlif elmi əsərlərdə mövcud olan xronoloji ardıcılığı tədqiq edərək Azərbaycanın SSR tarixinin təkmil xronologiyasını verib və bu tədqiqatını “Azərbaycan SSR tarixinin dövrlərə bölünməsinin tarixşünaslığı” adlı məqaləsində şərh edib.²

Müəllif Azərbaycanın XX əsr tarixinin və 1946-1990-cı illərin dövrləşməsi ilə bağlı müxtəlif kitab və məqalələri təhlil edərək mövzunun tədqiqi üçün yeni bir bölgü ortaya qoymuşdu ki, bu da dissertasiyanın mündəricatında öz əksini tapıb.

Fikrimizcə tarixçilər Azərbaycan tarixinin dövrlərə bölgüsü sahəsində tədqiqatları davam etdirməli, yeni təklif və tövsiyələrlə tarixşünaslığı zənginləşdirməlidirlər

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Sovet tarixçiləri uzun illər marksist və qeyri-marksist tarixşünaslığın mövcudluğu haqqında fikri müdafiə edərək qeyri-marksist tarix elmini, ümumiyyətlə, elm hesab etməyiblər. Bu fikrə hələ sovet dövründə tənqidi yanaşan professor Ə.A.İsgəndərov yazırdı: “Hər bir elmdə olduğu kimi, tarix elmində də dünya tarixi fikrinin müəyyən inkişaf mərhələsinə uyğun gələn ümumdünya elmi kriteriyalar var. Əminəm ki, sovet tarix elmi özünə dünya tarix elminin tərkib hissəsi kimi baxmalıdır.”³

Sovet dövrü tarixşünaslığı Rusiya tarixçiləri tərəfindən öyrənilib və tarixşünaslığa aid bir çox əsərlər nəşr olunub.⁴

Azərbaycan SSR-in ictimai-siyasi tarixinə sovet tarixçiləri çoxlu sayda monoqrafiyalar, dissertasiyalar həsr etmələrinə baxmayaraq, bu mövzu tarixşünaslıq baxımından nə əvvəlki dövrlərdə, nə də Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra kompleks şəkildə, ayrıca tədqiq olunmayıb. Azərbaycanın sovet dövrü tarixçilərindən Q.İmanov, A.Qubaydulin, İ.Hüseynov, A.Əlizadə, Ə.Sumbatzadə, C.İbrahimov, Z.İbrahimov, Y.Tokarjevski, İ.İsmayılov, Ə.Hüseynzadə və başqaları tərəfindən Azərbaycan SSR-in tarixşünaslığına aid bir sıra əsərlər, elmi məqalələr yazılıb.⁵

Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığına aid yazılmış əsərlər sırasında Ə.S. Sumbatzadənin XIX-XX əsr Azərbaycan tarixşünaslığına aid 1987-ci ildə nəşr olunmuş kitabı öz həcminə görə diqqəti cəlb edir.

¹ “Azərbaycan” qəz. 2 aprel 2008-ci il

² “Bakı Universitetinin Xəbərləri”, humanitar elmlər seriyası, 2000, № 3 s.112-116

³ “Вопросы истории” жур., 1990, № 3, s.4

⁴ Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР. сборник статей по материалам сессии научного Совета. Москва, Изд. АН СССР, 1962; Очерки по историографии советского общества. Москва, Изд. МГУ, 1967; Критика буржуазной историографии советского общества: Сб. статей. Москва, Политиздат, 1972; Против буржуазной историографии советского общества. Москва, 1972; Ворожейкин И.Е., Сенинский С.Л. Рабочий класс-ведущая сила советского общества (Вопросы методологии и историографии). Москва, Мысль, 1977; История исторических наук СССР. Советский период. Москва, Наука, 1980, Национальная политика КПСС. Очерк историографии. Москва, Политиздат, 1981, Кулешов С.В., Свириденко Ю. П. Национальная политика КПСС в освещении современной Советской историографии и буржуазной советологии. Москва, 1987.

⁵ Токаржевский Е. А. Изучение основных проблем истории социалистического и коммунистического строительства в Азербайджанской ССР. В кн.: Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР. Москва, Изд. АН СССР, 1962; Ибрагимов З.И., Токаржевский Е.А. К вопросу советской историографии в 20-х, начало 30-х гг. Труды Инс. Истории АН Азерб. ССР, т. XVII, 1966; Хüseynzadə Ə. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı. Bakı: Az. SSR EA, 1967, 216s; Сумбатзаде А. С. Против буржуазной историографии советского общества. Москва, 1972; Сумбатзаде А. С. Основные направления исторических исследования в Азербайджанской ССР. В кн.: Советская историческая наука в 1975-1979. Москва, 1980 və s.

Əsərin giriş hissəsində verilmiş “Böyük Oktyabrın və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra vahid marksist-leninçi sovet tarix elminin bir hissəsi kimi Sovet Azərbaycanının tarix elmi yaranmış, inkişaf etmiş və indi də inkişaf etməkdədir” fikri¹ kitabın hansı metodologiya ilə yazıldığını aydın göstərir.

Ümumilikdə götürdükdə böyük zəhmət çəkilməsinə baxmayaraq Ə.Sumbatzadənin bu əsəri Azərbaycan sovet dövrü tarixinə aid yazılmış əsərlərin əksəriyyətini deyil, az bir hissəsini əhatə edir və əsasən biblioqrafik xarakter daşıyır. Müəllif müxtəlif məsələlər barədə sovet alimlərinin yazdıqlarını obyektiv təhlil etmək əvəzinə onların yazdıqlarını əsasən təsdiq etməyə üstünlük verib. Bu cür kitablarda isə adətən obyektiv elmi təhlil, nöqsanlara tənqidi münasibət ya heç olmur, ya da çox cüzi şəkildə özünü göstərir.

Tarixçi alimlər C.Həsənov və E.İsmayılov bu kitabda tarix elminin problemləri və inkişaf perspektivlərinin konkret tarixşünaslıq baxımından təhlil olunmamasını tənqid ediblər. Onların fikrincə, öz həllini gözləyən vacib problemlərdən biri sovet dövrü tarixinin öyrənilməsidir. Bu dövrə aid əsərlərin içərisində faktiki materialların toplandığı və sistemləşdirildiyi əsərlərin olduğunu qeyd edən alimlər göstərirlər ki, bu əsərlərin hamısını bir mənfi cəhət-konyukturluq xarakterizə edir. Onların fikrincə, sovet tarixçilərinin əsərləri ilə tanış olduqda belə məlum olur ki, müəlliflər sanki Oktyabrın Azərbaycana müsbət təsirini və ictimai həyatın bütün sahələrində yalnız pozitiv amillərin ən yaxşı şəkildə təbliğ olunmasından başqa qarşılarına heç bir məqsəd qoymamışlar.²

Tarixçi alim X.Xəlilli də bu kitaba tənqidi yanaşaraq yazır: “... sovet tarixşünaslığı tez-tez özünü inkar edən, dəyişən, ayrı-ayrı şəxslərin fikirlərini ifadə edən süni konsepsiyalar yığını idi, elmi tarixşünaslıq deyildi. Bu, Azərbaycan sovet tarixşünaslığının yaradıcılarından biri-akademik Ə.S.Sumbatzadənin... monoqrafiyasında aydın ifadə olunmuşdur... Fəsilərin adı ilə bərabər məzmunu ilə də tanışlıqdan aydın görünür ki, Azərbaycan xalqının keçmişi, tarixi inkişafı haqqında fikir, mülahizə və çıxışların nəticələri faktlara deyil, subyektiv fikir və ideyalara söykənir”.³

Bakıda 1988-ci ildən sonra keçirilmiş bir sıra tədbirlər, o cümlədən “Yenidənqurma və Azərbaycan sovet dövrü tarixinin bəzi aktual problemləri” (dekabr 1988), “Azərbaycan tarixinin tədqiqi, təbliği və tədrisinin bəzi məsələləri” (dekabr 1988), “Müasir Azərbaycan tarixi və bədii ədəbiyyat”(may 1989), “Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixi və onun tədris məsələləri”(oktyabr 1997) və s. mövzularda keçirilmiş elmi-praktik konfranslar və dəyirmi masalar Azərbaycan SSR-in ictimai-siyasi tarixinin tarixşünaslıq baxımından obyektiv tədqiqinə müsbət təsir göstərmişdir.

¹ Сумбатзаде А. С. Азербайджанская историография XIX-XX веков. Баку, 1987, с.5

² “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 18 mart 1988-ci il

³ Xəlilli X. Sovet tarixşünaslığı-millət ölüm elmi. Bakı, “MBM” MMC, 2010, s.229-230

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra A.İsgəndərov, K.Şükürov, M.Əliyev, E.Əlibəyova, B.Mirzəyeva və başqa tarixçilər tarixşünaslığa aid bir sıra kitab və məqalələr yazmışlar.¹

Tarixşünaslıq sahəsində t.ü.e.d.,prof. Anar İsgəndərovun tədqiqatları mühüm əhəmiyyətə malikdir. A.İsgəndərov 1989-cu ildə “Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmləndirilməsinin tarixşünaslığı” mövzusunda namizədlik, 2004-cü ildə “Azərbaycanda 1917-1918-ci illərdə türk-müsəlman soyqırımını probleminin tarixşünaslığı” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. A.İsgəndərovun çoxcəhətli fəaliyyəti Azərbaycan tarixşünaslığının inkişafına, yeni elmi kadrların hazırlanmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Son illər Bakı Dövlət Universitetinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrası əməkdaşlarının səyi ilə bir sıra kitab, məqalə, metodiki işlərin yazılması, dissertasiyaların müdafiə edilməsi tarixşünaslıq sahəsində mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərir. Kafedranın elmi-tədqiqat işinin əsas istiqamətindən birini XX əsr Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı problemlərinin təşkil etməsi də bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Kafedra əməkdaşlarının təhsilin magistratura pilləsi üçün hazırladıqları “Azərbaycan tarixinin İkinci Respublika dövrünün tarixşünaslığı (1920-1991-ci illər)” (2001-ci il), “Azərbaycanda 1920-1930-cu illər milli hərəkatın tarixşünaslığı”, “Azərbaycanda millətlərarası münasibətlərin tarixşünaslığı (1920-1991-ci illər)” (2002-ci il) və digər tədris-metodik işlər problemin tədqiq və tədrisinə yaxından köməklik göstərir.

Son illər tarixşünaslıq sahəsində bir sıra dissertasiyaların müdafiə edilməsi də müsbət qiymətləndirilməlidir. Bunlardan Z.Ə.Hacıyevanın “Qarabağ və İrəvan xanlıqlarının tarixşünaslığı”, A.B.Məmmədovun “Almaniyanın XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Türkiyə siyasəti və onun tarixşünaslığı”, R.Y.Məmmədovun “Səfəvilər dövlətinin sosial-iqtisadi həyatı rus tarixşünaslığında (XVI əsrin axırı-

¹ İsgəndərov A.C. 1917-1920-ci illər Azərbaycan tarixşünaslığına yeni bir baxış. Az. tarixi prob. üzrə gənc tədqiqatçıların 1-ci respub. elmi konf. məruzələri 1-ci h. Bakı, 1991, s.95-98; İsgəndərov A.C. 1918-ci il mart qırğının tarixşünaslığı. Bakı, Mütərcim, 1997, 184 s.; İsgəndərov A.C. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi 50-ci illərin sonu-70-ci illər tarixşünaslığında Azərbaycan tarixi problemləri üzrə məruzələr məcmuəsi. Az. tarixi prob. üzrə gənc tədqiqatçıların 2-ci respub. elmi konf. məruzələri. Bakı, 1992, s.110-112.; İsgəndərov A.C. Bakı kommunası və onun tarixşünaslığı haqqında. BDU-nun gənc tarixçi tədqiqatçılarının elmi konfransının materialları. Bakı, 1991, s. 204-208; İsgəndərov A.C. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımını probleminin tarixşünaslığı (1918-1920-ci illər) Bakı, 2006, 290s. Şükürov K.K. Azərbaycan əhalisi haqqında ədəbiyyat. Bibliografik göstərici. (qədim zamanlardan müasir dövrdək) Bakı, 1997, 368 s.; Mirzəyeva B. M. Azərbaycanın Böyük Vətən müharibəsində iştirakı tarixinin tarixşünaslığı. Tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1995.25 s.; Əliyev M.M. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı. Bakı : Adiloğlu, 2001, 316 s.; Zülfüqarlı M.P. Azərbaycan tarixi: II Respublika dövrünün tarixşünaslığı: 1920-1991-ci illər: monoqrafiya / - Bakı : Çayıoğlu, 2001, 312 s.; Zülfüqarlı M. P. Azərbaycanın XX əsr tarixşünaslığına yeni baxış. “Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri” Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2013 №1, s.74-79; Zülfüqarlı M. P. Sovet tarixşünaslığının tənqidi təhlili. Bakı 2013, 25 s.; Алибекова Э.Б. Вопросы древней истории Азербайджана в российской историографии XIX - начала XX вв. Баку, «Тəhsil», 2009, 224 с

XVII əsrin I yarısı)”, N.V.Məmmədovanın “Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələri fransız tarixşünaslığında (XVI əsrin əvvəlləri)”, H.R.Şamiyevanın “VIII-IX əsrlərdə Azərbaycanda dini-siyasi hərəkatlar və onların tarixşünaslıqda əksi”, E.Ş.Xəlilovun “XVIII əsrin I yarısı Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığı”, N.R.Gözəlovanın “XVIII əsr Azərbaycan tarixi məsələləri ingilisdilli tarixşünaslıqda”, Q.Ş.Davudovun “XIX əsrin birinci otuzilliyində İran-Rusiya münasibətləri İran tarixşünaslığında”, R.İ.Dadaşovanın “Səfəvi dövlətinin tarixi ingilisdilli tarixşünaslıqda (XVII əsrin sonlarından süqutunadək)”, T.H.Nəcəflinin “Azərbaycanda Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti Türkiyə tarixşünaslığında” və s. dissertasiyaları göstərmək olar.

Lakin müxtəlif dövrlərin tarixşünaslığına aid tədqiqat əsərləri yazılsa da, Azərbaycan SSR-in ictimai-siyasi tarixinin sovet tarixşünaslığı nə əvvəlki dövrlərdə, nə də Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra kompleks şəkildə, ayrıca tədqiq olunmayıb.

Tədqiqatın mənbə bazası. Problemin tədqiqində istifadə olunmuş mənbələr aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Sovet alimlərinin əsərləri; 2) Xarici ölkə tarixçilərinin əsərləri; 3) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin əsərləri; 4) Azərbaycan Kommunist Partiyası və sovet hökuməti rəhbərlərinin əsərləri; 5) Azərbaycan KP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları; 6) Azərbaycan Respublikası alimlərinin və siyasi xadimlərinin əsərləri; 7) bibliografik və statistik kitablar; 8) arxiv sənədləri; 9) dövrü mətbuat

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazasını təşkil edən hər bir mənbənin mahiyyəti, sosial təbiəti, onun obyektiv və subyektivliyi, adekvatlığı və tarixi həqiqətləri bütövlükdə əks etdirmə səviyyəsi, onun məlumat vermə imkanları müəllif tərəfindən dərinlən öyrənilib. Bundan başqa mənbələrlə işin metodikasına uyğun olaraq problemin mənbəşünaslıq bazasının zahiri və daxili tədqiqi həyata keçirilib, mənbələrdən götürülmüş faktlar təhlil və şərh edilib. Mənbələrin bütün növlərinin təhlili nəticəsində tədqiqatçı mənbələrarası əlaqələri müəyyən edərək onun inkişaf istiqamətlərini öyrənib, tarixi hadisələr arasında qanunauyğun əlaqələri və asılılığı aşkara çıxarıb.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazasının bir hissəsini təşkil edən Azərbaycan KP sənədlərinin, Ali Sovetin qəbul etdiyi qanun və qərarların sovet dövründə mövcud olmuş mühiti nə dərəcədə obyektiv əks etdirməsi tədqiqatçı tərəfindən müəyyən edilib.

Ümumilikdə götürüldükdə tədqiqatın elmi-metodoloji əsaslarını tarixi müqayisə və təsvir metodu təşkil edib, tədqiqatın mənbəşünaslıq bazasına tənqidi yanaşılıb, müxtəlif sənədlərdə öz əksini tapmış materialların və faktların müqayisəsi əsasında problemin araşdırılması və təhlili məqsədəuyğun hesab edilib.

Tarix sahəsində tədqiqatlar inkişaf etdikcə sovet dövrünün tarixşünaslıq baxımından öyrənilməsinə də diqqətin artırılması vacibdir. Bu aktual problemə tarixçilər daha ciddi yanaşmalı və tərəfsiz mövqe nümayiş etdirməklə Azərbaycan tarixinin sovet dövrünün tarixşünaslığını yeni obyektiv əsərlərlə

zənginləşdirməlidirlər. Problemə bu mövqedən yanaşılmaqla tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilib.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan SSR-in ictimai-siyasi tarixinə aid tarixçilər tərəfindən yazılmış kitablara, dissertasiyalara, məqalələrə, tarixi sənədlərə, arxiv materiallarına və digər mənbələrə tərəfsiz yanaşmaq, onları obyektiv təhlil və tədqiq etməklə tarixşünaslıq baxımından elmi iş yazmaq tədqiqatın əsas məqsədini təşkil edir. Dissertasiya işinin əsas məqsədindən irəli gələn aşağıdakı konkret vəzifələri həll etməyə səy göstərilib:

- Azərbaycan SSR-in ictimai-siyasi tarixinə aid yazılmış əsərlərin müsbət və mənfi cəhətlərini obyektiv şəkildə aşkara çıxarıb təhlil etmək;

- Problemin tarixşünaslıq baxımından tədqiqinin vəziyyətini nəzərdən keçirmək və bu sahədə mövcud olan problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirmək;

- Tarixi ədəbiyyatda Azərbaycan SSR-də mövcud olmuş siyasi və ictimai təşkilatların fəaliyyətlərinin nə dərəcədə əks olunduğunu üzə çıxarmaq;

- Sovet dövründə siniflərin, sosial və etnik qrupların, millət və xalqların cəmiyyətdəki vəziyyət və rolunu, onların inkişaf dinamikasını xarakterizə edən əsər müəlliflərinin problemə nə dərəcədə elmi yanaşmalarını müəyyən etmək;

- 1985-ci ilin aprelindən sovet cəmiyyətində irəli sürülmüş siyasi xəttin tarix elminin obyektiv tədqiqinə nə dərəcədə təsir etməsini müəyyənləşdirmək;

- Dağlıq Qarabağ probleminə aid sovet tarixşünaslığını təhlil etmək, mərkəzi hakimiyyətin bu problemin həllində tutduğu ikili, qeyri-obyektiv mövqeyin əsas səbəblərini aşkara çıxarmaq;

- 1988-ci ilin fevralından başlayaraq ölkənin ictimai-siyasi həyatında mühüm amilə çevrilmiş milli-azadlıq hərəkatının, onun məqsəd və vəzifələrinin, hərəkat iştirakçılarının sosial tərkibinin, yeni yaranan siyasi və ictimai təşkilatların ölkədə mövcud olan təşkilatlara münasibətlərinin, milli problemlərlə yanaşı üzə çıxan sosial problemlərin həlli üçün irəli sürülən tələblərin və s. məsələlərin elmi ədəbiyyatda hansı səviyyədə işıqlandırıldığını müəyyən etmək;

- Müasir dövrdə Cənubi Qafqazda böyük dövlətlərin yeritdiyi siyasətlə, sovet dövründə yeridilən siyasət arasında paralellər aparmaqla onların mahiyyətini üzə çıxarmaq;

- Azərbaycan tarix elminin bir sahəsi olan tarixşünaslığın, o cümlədən sovet tarixşünaslığının ayrıca tədqiqat sahəsi kimi zəif öyrənilməsinin obyektiv səbəblərini araşdırmaq və bunların aradan qaldırılması üçün tövsiyələr hazırlamaq və s.

Sovet dövründə Kommunist Partiyası, siyasi hakimiyyətin və proletar diktaturasının forması kimi sovetlər, cəmiyyətin həyatında müəyyən rol oynayan həmkarlar, komsomol və s. ictimai təşkilatlar, bundan başqa siniflər, ictimai təbəqələr, millətlər, xalqlar və etnik qrupların məcmusu, onların qarşılıqlı münasibətləri sistemi cəmiyyətin ictimai-siyasi strukturunu təşkil edirdi. Elmi iş Azərbaycan SSR-in ictimai-siyasi tarixinə aid olduğu üçün əsas diqqət siyasi və

ictimai təşkilatların fəaliyyətlərinə, siniflər, digər sosial zümrələrə və millətlərarası münasibətlərə aid yazılmış tarixi əsərlərin və sənədlərin tarixşünaslıq baxımından tədqiqinə verilib.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Tədqiqatın metodoloji əsasını bütün mənbə və məlumatların, o cümlədən sovet tarixşünaslığının kompleks şəkildə və tənqidi təhlil yolu ilə müqayisəli araşdırılmasına əsaslanan obyektiv tarixi tədqiqat metodu təşkil edir. Problemin araşdırılması zamanı başlıca meyar olaraq tarixilik, elmilik, elmi yanaşma, müqayisəli təhlil əsas tədqiqat üsulu kimi seçilmişdir. Dissertasiyanın qarşısında duran məqsəd və vəzifələri yerinə yetirmək üçün müəllif istinad olunan mənbələrə tənqidi yanaşmaq, mövcud faktları müqayisəli təhlil etmək metoduna üstünlük verib. Tədqiqata cəlb olunmuş sənədlər, kitab və elmi məqalələr tənqidi yanaşma əsasında sistemləşdirilmiş, müxtəlif sənədlərdə öz əksini tapmış faktların müqayisəsi əsasında mövzu araşdırılmış və təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin başqa dövrlərə nisbətən həddindən artıq siyasiləşməsi, bu dövr tarixini yaradan və yazan şəxslərin bir qisminin müasir dövrdə də cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında aparıcı rol oynamaları bu dövrün tədqiqinə daha məsuliyyətlə yanaşmağı tələb edir. Tədqiqat işində Azərbaycan SSR-in sovet tarixşünaslığı tərəfsiz öyrənilərək aşağıdakı elmi yeniliyə nail olunub:

- Azərbaycan SSR-in sovet tarixşünaslığı ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə obyektiv öyrənilib;

- Tədqiqat işində sovet tarixşünaslığının nöqsanları elmi şəkildə tənqid olunmaqla yanaşı, onun müsbət cəhətləri də göstərilib;

-Son vaxtlar bəzi yazılarda sovet tarixşünaslığına qarşı ifrat, qatı düşmən münasibət bəslənməsi, o dövrdəki bütün dəyərlərin, hətta Azərbaycanın milli iftixarı olan qəhrəmanların da sovet dövrünün qalıqları kimi tarixdən silinməsi cəhətləri faktlarla tənqid olunub;

- Faktlarla zəngin olan və bəzən bir-birini təkzib edən sovet mənbələrinə tənqidi münasibət bəsləməklə və onlara istinad edilməklə bir sıra tarixi həqiqətlər aşkara çıxarılıb;

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra mühacirətə getməyə məcbur olmuş siyasi xadimlərin və tarixçilərin əsərləri sovet tarixşünaslığı ilə müqayisəli şəkildə öyrənilib;

- Müasir dövrdə Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrlə XX əsrdə baş verən hadisələr müqayisə edilərək onlar arasında oxşarlıqlar üzə çıxarılıb;

- Sovet tarixşünaslığına alternativ olaraq müasir dövrdə yazılmış kitab və məqalələr ilk dəfə olaraq sovet tarixçilərinin əsərləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq olunub;

-Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq inkişaf etmiş qərb ölkələrində geniş yayılmış şifahi tarixi faktlara da yer verilib;

-Sovet tarixşünaslığında daim düşmən münasibət bəslənilmiş burjua tarixçilərinin fikirləri dərinlən təhlil edilərək onlara obyektiv münasibət bəslənilib;

-SSRİ tarixinin tərkib hissəsi olmasına baxmayaraq ilk dəfə olaraq Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin bəzi fəqli cəhətləri, spesifik xüsusiyyətləri tədqiqat nəticəsində üzə çıxarılıb;

-Sovet tarixşünaslığında düşmən mövqedən yanaşılaraq çox az və birtərəfli tədqiq olunmuş antisovet üsyanlar, dissident hərəkatları yeni mənbələr əsasında öyrənilib;

-Sovet tarixşünaslığında öz əksini tapmayan 1946-1950-ci illərdəki reallıqlar, azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən 1948-1953-cü illərdə deportasiyasının tarixşünaslığı yeni mənbələr əsasında araşdırılıb;

-Çağdaş Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatı, Dağlıq Qarabağ problemi, Sumqayıt hadisəsi (26-29 fevral 1988), 20 Yanvar faciəsi tarixşünaslıq baxımından ayrıca təhlil edilib;

- Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin hər bir mərhələsini bir-birinə əks olan çoxlu sayda mənbələr əsasında tədqiq edən müəllif problemləri təhlil edərək hər bir mərhələyə və hadisəyə öz münasibətini bildirib və s.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ictimai-siyasi məsələləri özündə əks etdirən sovet tarixşünaslığıdır. Dissertasiyanın əsas tədqiqat predmetini 1946-1990-cı illərdə Azərbaycan SSR-in ictimai-siyasi tarixinə aid materialların yer aldığı qəzetlər, jurnallar, kitablar və arxiv materialları təşkil edir. Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasından sonra bu mövzuya aid yazılmış məqalə və kitablar da tədqiqatın predmetinə daxildir. Tədqiqat işində həmin əsərlərin sovet tarixşünaslığı ilə müqayisəli təhlili obyektiv tədqiqata yaxından köməklik göstərib. Bundan başqa, xarici ölkə və sovet müəlliflərinin əsərlərinin müqayisəli təhlilinə də tədqiqatda yer verilib.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin materialları Azərbaycan SSR tarixinin sovet tarixşünaslığının daha dərinlən öyrənilməsində nəzəri mənbə rolunu oynaya bilər.

Azərbaycan tarixinin ən gərgin və ən ziddiyyətli dövrlərindən birinə həsr olunmuş tədqiqat işinin aşağıdakı praktik əhəmiyyəti var:

-Bütövlükdə Azərbaycan SSR-n 70 illik tarixinə və ya onun ayrı-ayrı mərhələlərinə aid dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, monoqrafiyaların hazırlanmasında;

-Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığına aid ümumiləşdirilmiş elmi əsərlərin yazılmasında;

-Tədris vəsaiti kimi tarixçi mütəxəssislər hazırlayan ali məktəblərin bakalavr, magistratura və doktorantura mərhələləri üçün mühazirə, seminar dərslərinin və xüsusi kursların keçirilməsində;

-Azərbaycan tarixinin sovet dövrü haqqında obyektiv rəyin formalaşdırılmasında;

- Azərbaycan SSR-in sovet tarixşünaslığının müsbət və mənfi cəhətlərini göstərməklə bu dövrə birtərəfli yanaşmanın aradan qaldırılmasında;

- Müasir dövrdə Azərbaycanın XX əsr tarixinin saxtalaşdırılması üçün edilən cəhdlərin qarşısının alınmasında;

-Azərbaycanın XX əsr tarixinin öyrənilməsində şifahi mənbələrin istifadəsinin əhəmiyyətinin ictimai fikirdə özünə geniş yer tapmasında və s.

Bu tədqiqat işi Azərbaycan SSR-in tarixşünaslığına aid yeni dövrdə yazılmış ilk böyük həcmli elmi iş olduğuna görə müəllif mütəxəssislərin müxtəlif məsələlərlə bağlı irad və təkliflərinin olacağına təbii baxır və hesab edir ki, gələcəkdə tarixçilərin bu mövzuya yenidən müraciət etmələrinə, Azərbaycan tarixşünaslığını yeni əsərlərlə zənginləşdirmələrinə böyük ehtiyac var.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin 1 monoqrafiya, 26 kitab, 59 elmi məqalə və 4 metodiki işində öz əksini tapıb.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə səviyyəsi və əhəmiyyəti əsaslandırılıb. Bundan başqa, müasir dövrdə sovet tarixşünaslığına aid mövcud olan müxtəlif yanaşmalar və mövzunun obyektiv şəkildə tədqiqini daha da zəruri edən bir sıra subyektiv amillər də təhlil edilib. Tədqiqatın xronoloji çərçivəsinə aid əvvəllər mövcud olmuş dövrlərə aid bölgü təhlil olunaraq tədqiqat üçün formaca və məzmunca əvvəlkilərdən fərqli bir bölgü ortaya qoyulub. Azərbaycan SSR-in ictimai-siyasi tarixinə aid tarixçilər tərəfindən yazılmış kitablara, dissertasiyalara, məqalələrə, tarixi sənədlərə, arxiv materiallarına və digər mənbələrə tərəfsiz yanaşmaqla, onları obyektiv təhlil və tədqiq etməklə tədqiqatın əsas məqsədi müəyyən edilib. Tədqiqatın mənbə bazası, elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti qeyd olunub.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrün ictimai-siyasi problemləri tarixi tədqiqatlarda”** adlanır. Bu fəsil iki bölməyə ayrılır.

“Müharibədən sonrakı dövrün tarixşünaslıq baxımından tədqiqi (1946-1950-ci illər)” adlanan birinci bölməni əhatə edən illər Azərbaycan tarixinin nisbətən az tədqiq olunmuş dövrlərindəndir. Bunun əsas səbəbi sonrakı illərdə bu dövrə münasibətin bir neçə dəfə dəyişməsi olub. Bu dövrə sovet rəhbərlərinin münasibətinin bir neçə dəfə dəyişməsi tədqiqatçıların başqa dövrlərdən fərqli olaraq 1946-1950-ci illərə ehtiyatla yanaşmasına gətirib çıxarıb. Buna görə də başqa dövrlərə nisbətən həmin illərə aid tədqiqat işləri daha az yazılıb. Bu fikri aşağıdakı rəqəmlər də təsdiq edir. Məsələn, əgər 1970-ci ilə kimi

Azərbaycanda 20-30-cu illərə aid 15 doktorluq, 96 namizədlik dissertasiyası müdafiə olunduğu halda, 1946-50-ci illərə aid cəmi 3 doktorluq, 44 namizədlik dissertasiyası müdafiə olunub.¹

Tarixçilərdən M.Qazıyev, A.Hüseynov, Y.Qasımov, X.Əliyev, Ş.Haqqverdiyev, N.Saniyev, B.Abdullayev, Y.Yusifov, S.Xəlilov, F.A.Əhmədşina, S.Babayev və başqa alimlər tərəfindən 1946-1950-ci illərin ictimai-siyasi problemləri sovet reyiminin tələbləri səviyyəsində tədqiq edilib.

Müharibədən sonrakı, 1946-1950-ci illər dövrünün tarixşünaslığına aid SSRİ miqyasında və o cümlədən Azərbaycan SSR-də tarixçilər bir sıra məqalələr, bibliografik əsərlər yazıblar.²

Bu illərdə baş verən bir sıra mühüm hadisələr dövrün tarixşünaslığının inkişafına da təsir edib. Bunlardan xalq təsərrüfatının dinc dövrün tələblərinə uyğun qurulmasının başa çatdırılması (1946), yeni sənaye şəhərlərinin inşa edilməsi (1946 -1949), Azərbaycan SSR Ali Sovetinə seçkilərin keçirilməsi (9 fevral 1947), Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinin qeyd edilməsi, kartoçka sisteminin ləğv edilməsi (sentyabr 1947), SSRİ Nazirlər Sovetinin “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar qəbul etməsi (23 dekabr 1947), ÜİK(b)P MK- nın fəlsəfə, biologiya, fiziologiya, siyasi iqtisad, dilçilik və başqa elmlər üzrə diskussiyalar təşkil etməsi (1947-1951), AK(b)P-nin XVII qurultayının keçirilməsi (25-28 yanvar 1948), Azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsinə dair SSRİ Nazirlər kabinetinin daha bir qərar qəbul etməsi (10 mart 1948), “İldırım” tələbə təşkilatının fəal üzvlərinin həbs edilib sürgünə göndərilməsi (1948-1949), icbari 7 illik təhsilin elan olunması (7 noyabr 1949), SSRİ Ali Sovetə və yerli sovetlərə seçkilərin keçirilməsi (12 mart, 24 dekabr 1950), Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti dekadasının təşkili (30 noyabr-9 dekabr 1950), Azərbaycan SSR Ali Sovetinə seçkilərin keçirilməsi (18 fevral 1951), AK(b)P-nin XVIII (24-26 may 1951) və XIX qurultaylarının keçirilməsi (23-25 sentyabr 1952), İ. Stalinin ölümü (5 mart 1953) və digər hadisələri göstərmək olar.³

Faktlar sübut edir ki, bu dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin bir qismi sovet tarixşünaslığında öz əksini tapsa da, bir çox məsələlər tədqiqatdan kənar qalıb.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycana rəhbərlik etmiş bəzi şəxslərin fəaliyyəti haqqında elmi ədəbiyyatda məlumatların olmamasını sovet tarixşünaslığının çatışmazlıqlarından biri hesab etmək olar. Vəzifədən çıxarılmış

¹ Mustafayeva Z.V. Azərbaycan müdafiə olunmuş dissertasiyaların bibliografiyası (1920-1975). 1- ci h., humanitar elmlər. Bakı, 1981,s.114-188

² Ализаде А.А., Левиатов В.Н. Историческая наука в Азербайджанской ССР. Труды Аз.ФАН СССР, 1947, №10, с.125-135; Барсенков А.С. Советская историческая наука в послевоенные годы(1945-1955)М.:Издательство МИУ,1988,147 с.; Зүлфиqarlı М.Р. Azərbaycan erməni təxribatlarına qarşı mübarizənin tarixşünaslığı (XX əsrin 40 - 50 - ci illəri). “Qarabağ dünən, bu gün və sabah” mövzusunda keçirilmiş 3 - ci elmi - praktik konfransın materialları. Bakı, 2004,s.153-159; Milli münasibətlər problemi Azərbaycan tarixşünaslığında (1946 - 1990) “Tarix və onun problemləri” jur., Bakı 1998, № 3s.187 - 191və s.

³ Şükürov K. K. Azərbaycan tarixi. Üç hissədə. II hissə. Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək: Dövlər, hadisələr, sinxronlaşdırılmış cədvəllər. Bakı, Şirvanəşr,1998, s. 361-362

hər bir şəxsə həyatdan köçmüş insan kimi münasibət bəslənməsi, onun adının hər yerdən silinməsi həmin rejimin antihumanist mahiyyətindən irəli gəlirdi. Məhz insanlara, o cümlədən rəhbər vəzifə tutmuş şəxslərə bu cür anormal münasibətin nəticəsidir ki, müasir dövrdə tarixçilər bir çox şəxsiyyətlər haqqında məlumat əldə etməkdə çətinlik çəkirlər. Məhz buna görə Azərbaycan tarixinin ən yeni dövrü yenidən tədqiq edilməli, digər məsələlərlə yanaşı respublikaya rəhbərlik etmiş hər bir şəxsin fəaliyyəti dərinlən öyrənilməlidir.

Tarixşünaslığın təhlili sübut edir ki, Azərbaycana rəhbərlik etmiş şəxslərin fəaliyyəti ilə bağlı tarixçilər çox az kitab və məqalə yazmışlar. Hətta onların bəzilərinin adı uzun müddət tarix kitablarından silinmişdir.

1946-1950-ci illərin tarixşünaslıq baxımından tədqiqində diqqəti ən çox cəlb edən məsələlərdən biri Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağırovun həyat və fəaliyyətinə aid yazılmış kitab və məqalələrdir. Azərbaycana rəhbərlik etmiş şəxslər içərisində M.C.Bağırovun (1933-1953) fəaliyyətinə aid kitab və məqalələr yazmaq sovet dövründə uzun illər yasaq edilmişdi. Hətta 1976-ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nın I cildində 13 nəfər Bağırov soyadlı şəxs, o cümlədən erməni Bağırov Ruben Xristoforoviç haqqında məlumat verilsə də, M.C.Bağırovun adı çəkilməyib.

M.C.Bağırovun fəaliyyətinin tarixşünaslığının təhlili göstərir ki, onun haqqında yazılan məqalə və kitablarda bir-birinə zidd mövqedən yanaşmalar mövcuddur.

Sovet tarixşünaslığında öz əksini tapmayan “Azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə kütləvi surətdə deportasiya edilməsi” mövzusunda tarixçilər son illər daha çox diqqət vermişlər. Bu işdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 dekabr 1997-ci il tarixli “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyası haqqında” və 26 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanları mühüm rol oynayıb.

Müharibədən sonra yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması ilə əlaqədar SSRİ-nin müxtəlif ərazilərindən işçi qüvvəsinin Azərbaycana göndərilməsi, fəhlə sinfinin sayı və milli tərkibində baş verən dəyişikliklər, beynəlmillət ailələr və s. mövzular sovet tarixşünaslığında geniş tədqiq olunub.

Sovet tarixşünaslığında müharibədən sonra Azərbaycanda yeni sənaye mərkəzlərinin yaradılmasında müxtəlif millət və xalqların nümayəndələrinin iştirak etməsi kommunist partiyasının Azərbaycan xalqına qayğısı kimi qeyd olunub. Lakin sovet tarixçilərinin əksinə olaraq burjua alimləri bunu Azərbaycana qayğı deyil, yeni müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirirdilər. Məsələn, əslən azərbaycanlı, o zaman Türkiyədə mühacirətdə yaşayan, tarixçi H.Baykara demişdir: “Rusiyadan Azərbaycana rus kəndlisini zorla köçürmək yetməyirmiş kimi, Azərbaycanda tikilən hər bir fabrikaya minlərlə rus,

ailələri ilə birlikdə köçürülməkdədir. Buna da Azərbaycanca sənaye yüksəlişi adı verilir.”¹

Sovet tarixşünaslığının 1946-1950-ci illərinin tədqiqi göstərir ki, o illərdə tarixçilərin dinc yaradıcılıq fəaliyyəti bərpa olunmuş, bir sıra ərazilərdə dağıdılmış arxiv və muzey fondları bərpa edilmişdir. Lakin tədqiqatlar üçün ideoloji mühit yenə də əlverişsiz olaraq qalırdı. Müharibə dövründə meydana gəlmiş millətçi meyillərin şovinist xarakter almağa başlaması, digər sahələrdə olduğu kimi tarixi tədqiqatlara da öz mənfi təsirini göstərirdi. Bundan başqa bu dövrdə kosmopolotizmə, kibernetikaya və genetikaya qarşı aparılan kampaniyalar humanitar elmlərin, o cümlədən tarix elminin inkişafına da mane olurdu. Məhz bu cür səbəblərdən 1946-1950-ci illərə aid sovet tarixçilərinin yazdıqları kitab və məqalələrdə digər məsələlərlə yanaşı ictimai-siyasi vəziyyət də birtərəfli tədqiq olunmuşdur, buna görə də bu dövrün yenidən, obyektiv şəkildə tədqiqi aktual olaraq qalır.

Fikrimizcə, bu dövrü gələcəkdə tədqiq edəcək tədqiqatçılar sovet tarixşünaslığında əksini tapmayan, lakin obyektiv realıqda mövcud olmuş hadisələrə xüsusi diqqət verməlidirlər. Bu dövrdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş şəxslərin fəaliyyəti, sovet rəhbərliyinin milli dəyərlərin məhv edilməsi istiqamətində apardığı məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticələri, bu illərdə fəaliyyət göstərmiş gizli təşkilatlar, dissident hərəkatı, müharibədən sonra mövcud olmuş ərzaq qıtlığı və bunun nəticəsində baş vermiş kütləvi aclıq hallarının fəsadları, müharibə dövründə və müharibədən sonra Azərbaycanın bir çox yüksək rütbəli zabidlərinin, Sovet İttifaqı qəhrəmanlarının müəmmalı şəkildə həyatdan köçmələri və s. məsələlər obyektiv şəkildə tədqiq olunmalıdır.

Azərbaycan ərazilərinə qarşı erməni və gürcü millətçilərinin iddiaları və buna qarşı aparılmış mübarizə, Ermənistan ərazisindən azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarından deportasiya edilməsi və bunun acı nəticələri, bu dövrdə davam etmiş repressiyalar, Cənubi Azərbaycanda 1945-1946-cı illərdə fəaliyyət göstərmiş Milli Hökumətin fəaliyyəti, Milli Hökumətin məğlubiyyətindən sonra SSRİ-yə pənah gətirən rəhbər işçilərin və fədailərin sonrakı taleləri, müharibə dövründə azərbaycanlı əsirlərdən təşkil olunmuş milli legionun üzvlərinin müharibədən sonrakı fəaliyyəti və digər məsələlərin obyektiv şəkildə tədqiqinə ciddi ehtiyac var.

“1950-1960-cı illərin ictimai-siyasi məsələləri tarixi tədqiqatlarda” adlanan ikinci bölmədə 50-ci illərin tarixşünaslığı geniş tədqiq olunub. 1950-1960-cı illərin ictimai-siyasi məsələlərinin elmi şəkildə təhlili, bu dövrün obyektiv tədqiqinin aktual olduğunu sübut edir. Bundan başqa araşdırmalar göstərir ki, 50-ci illərin əvvəllərində yazılan əsərlərlə 50-ci illərin axırlarında yazılan əsərlər arasında köklü fərqlər mövcuddur. Bunun da əsas səbəbini, fikrimizcə, 1956-cı ildən sonra tədqiqatlar üçün yaranmış nisbətən əlverişli mühitdə axtarmaq lazımdır.

¹ Köçərli T. Tarixi saxtalaşdıranlar əleyhinə. Bakı, Azərneşr, 1972, s. 172-173

Dissertasiyanın I fəslinin ikinci bölümündə Sov.İKP XX qurultayından sonra sovet tarixşünaslığında geniş tədqiq edilməyə başlanmış repressiyaya aid əsərlərə xüsusi diqqət verilmişdir. Bu əsərlərdə problemə yeni yanaşma öz əksini tapmışdır. Elmi işdə bu dövrün ictimai-siyasi problemlərinə aid əsərlər təhlil edilmiş, M.C.Bağirovdan sonra Azərbaycan KP MK-nın birinci katibləri olmuş Mir Teymur Yaqubovun, İmam Mustafayevin fəaliyyətləri araşdırılmış və bu dövrdə ictimai-siyasi tarixə aid yazılmış kitab və məqalələr müqayisəli təhlil edilmişdir.

Bu dövrdə inzibati-amirlik sistemi əvvəlki illərə nisbətən zəifləsə də, nəşr olunan əsərlərdə yenə də kommunist partiyasının istiqamətverici təsiri özünü büruzə verir. Bu dövrün tarixşünaslığının tədqiqi sübut edir ki, sovet tarixçiləri kommunist partiyasının göstərişləri əsasında əsərlər yazmış və əsas diqqəti kommunist partiyasının siyasətinin təbliğinə vermişlər.

Tarixçilərdən T.Əfəndiyev, M.Qazıyev, Ə.Əlizadə, M.Əlizadə, A.Əhədov, A.Əhmədov, V.Ağayev, V.Ağayev, Ə.Abbasov, Q.Əliyev, M.Vəkilov, Ə.Quliyev, M.Naydel və başqa alimlər tərəfindən 50-ci illərin ictimai-siyasi problemləri geniş şəkildə tədqiq edilib. Bu dövrün tarixşünaslığına aid də bir sıra əsərlər yazılıb.¹ Bu əsərlər sovet rejiminin tələbləri baxımından yazıldığından 50-ci illərin bir çox problemləri tədqiqatdan kənar qalıb.

Sovet tarixşünaslığında öz əksini tapmayan məsələlərdən biri 18 aprel 1953 -17 fevral 1954-ci illərdə Azərbaycanda rəhbər vəzifədə olmuş Mir Teymur Mir Ələkbər oğlu Yaqubovun ictimai-siyasi fəaliyyətidir. Uzun illər Azərbaycan tarixinə dair ən sanballı kitab hesab olunan, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu tərəfindən, akademiklər İ.A.Hüseynov, M.A.Dadaşzadə, Ə.S.Sumbatzadə, Z.İ.İbrahimov və digər tanınmış tarixçilərin redaktorluğu ilə 1963-cü ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan tarixi" kitabının 3-cü cildinin 2-ci hissəsində M.C.Bağirovdan sonra Azərbaycan KP MK-ya rəhbərlik etmiş M.T.Yaqubov və İ.Mustafayevin adları ümumiyyətlə çəkilmir. Təəssüf ki, bu dövrə aid nəşr olunmuş kitablar içərisində ən sonuncusu olan, 2003-cü ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan tarixi" toplusunda da M.M. Yaqubovun adına rast gəlinmir.

M.M.Yaqubovun fəaliyyəti tədqiq olunmadığına görə onun haqqında elmi ədəbiyyatda məlumat çox azdır. Lakin sovet dövrü mənbələrinin tədqiqi əsasında Azərbaycanda uzun illər müxtəlif rəhbər vəzifələrdə çalışmış, 10 ay Azərbaycan KP MK-ya rəhbərlik etmiş M.M.Yaqubov haqqında məlumat əldə etmək mümkündür.

Sovet tarixşünaslığında əksini tapmayan bir sıra məsələlər E. İsmayılovun "Azərbaycan: 1953-1956. "Yumşalmanın" ilk illəri" kitabında geniş işıqlandırılıb.²

¹ . Советская историография XX век.М:РГГУ,1996,552с.; Библиография изданий АН Азербайджанской ССР за 1945-1959 гг. Баку, 1962, 34 с.; Сидорова Л.А. Оттепель в исторической науке. Середина 50-х - середина 60-х гг. // Историческая наука России в XX веке. М., 1977, с.23-34; Стариков Н.В. Эпоха "оттепели" и этапы эволюции сталинизма: вопросы историографии // Советская историография. М., 1996,с.31-43

² Исмаилов Е. Р. Азербайджан: 1953-1956 гг. Первые годы «оттепели». Баку, «Адилогль», 2006

Kitabda qeyd olunur ki, İ.Mustafayevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK Bürosu 1956-cı il 2 iyul tarixli iclasında “Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinə Azərbaycan SSR Konstitusiyasına dövlət dili haqqında maddə əlavə edilməsi haqqında” qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan KP MK Bürosunun qərarında qeyd olunurdu ki, “Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir.” Bu qərar İ.Mustafayevin imzası ilə 3 avqust 1956-cı il tarixində Ali Sovetə göndərilmişdi. Ali Sovetin sessiyası nəzərdə tutulduğu kimi avqustun 15-də deyil, 21-də çağırılmış və “Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas qanuna) Azərbaycan SSR-in dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında qanun” qəbul etmişdi. Konstitusiyanın yeni maddəsi Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR konstitusiyalarının müvafiq maddəsindən tərcümə edilmişdir.

Məhz bu kimi fəaliyyətinə görə İ. Mustafayev Azərbaycan KP MK birinci katibi, M.İbrahimov isə Azərbaycan SSR Ali Sovetin sədri vəzifəsindən kənarlaşdırılmışdır ki, bu məsələlər də sovet tarixşünaslığında öz əksini tapmamışdır.

Stalin repressiyalarına münasibətdə sovet tarixşünaslığının buraxdığı səhvlər Azərbaycan tarix elmində hələ də qalmaqdadır. Bu səhvlərdən ən başlıcası repressiyalara məruz qalmış şəxslərin hamısına eyni prizmadan baxılmasıdır. Sovet rejiminin bəraət verdiyi şəxslərin heç də hamısının Azərbaycan xalqı qarşısında da günahsız olduğunu irəli sürmək düzgün deyil. Fikrimizcə, repressiyalara məruz qalmış şairlər, yazıçılar, elm adamları, sadə kəndli və fəhlə ilə kommunist rejimində rəhbər vəzifə tutmuş şəxsləri eyniləşdirmək kökündən səhvdir. Buna görə də sovet dövründə repressiyalara məruz qalmış şəxslər barədə tədqiqatlar davam etdirilməli, onlara münasibətdə uzun illər mövcud olmuş birtərəfli yanaşmalardan əl çəkməlidir.

Azərbaycanın 1950-ci illər dövrünün tarixşünaslığının təhlili göstərir ki, bu dövr də sovet tarixçiləri tərəfindən hakim kommunist partiyasının diktəsi ilə, onun siyasətinə uyğun, birtərəfli şəkildə tədqiq olunub. Bu dövrün tarixşünaslıq baxımından obyektiv şəkildə araşdırılmasının davam etdirilməsinə ciddi ehtiyac var.

Dissertasiyanın **“XX əsrin 60-80-ci illərin birinci yarsının tarixşünaslığı”** adlanan ikinci fəslə iki bölmədən ibarətdir.

“60-cı illərin ictimai-siyasi proseslərinin elmi araşdırılması” adlanan birinci bölmədə 1960-ci illərin tarixşünaslığı araşdırılıb. SSRİ miqyasında, o cümlədən Azərbaycanda 60-cı illər tarixşünaslığına aid bir sıra kitab və məqalələr yazılıb.¹

¹ Гусейнов И. А. Развитие гуманитарных наук в Азербайджане за годы Советской власти. В кн.: Развитие наук в советском Азербайджане. Баку, 1967, с. 5-16; Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР. сборник статей по материалам сессии научного Совета. Москва, Изд. АН СССР, 1962, 276 с.; Очерки по историографии советского общества. Москва, Изд. МГУ, 1967, 320 с.; Сахаров А. М. Изучение отечественной истории за 50 лет Советской власти. Москва, Знание, 1968, 45 с.; История и историки. Историографический ежегодник. Москва, Наука, 1973, 411 с.; Муслимов Ш. Буржуазная историография о проблеме народонаселения. Труды Всесоюз. межвуз. науч. конф. Москва, 1972, с.54-61

60-cı illər tarixşünaslığının tədqiqi göstərir ki, tarixçilər bu illərin müxtəlif problemlərinə aid də çoxlu sayda əsərlər yazıblar. Bu dövrə aid Azərbaycanda 1970-ci ilə kimi 8 doktorluq, 33 namizədlik dissertasiyası müdafiə olunub.¹

S.Qəndilov, K.Nikolayev, K.Rəhimov, Ç.Axundov, İ.Məmmədov X.Əlmirzəyev, S.Yolçuyev, M.Qurbanov, H.Həsənov və başqa sovet tarixçiləri ictimai-siyasi məsələlərə aid kitablar yazmışlar.

R.R.Vəkilovun “Beynəlmiləl və milli münasibətlər problemi Azərbaycan alimlərinin əsərlərində (70-ci illər)” adlı məqaləsi 70-ci illərə aid olmasına baxmayaraq müəllif 60-cı illər dövrünü də tədqiq etmiş F.Köçərli, F.Qasımzadə, P.Əzizbəyova, İ.Hüseynov, A.Şakirzadə, T.Vəliyev, V.Nəsirov, F.Əhmədov və başqalarının əsərlərini də təhlil edib. Müəllif qeyd edir ki, bu əsərlərdə Lenin milli siyasətinin Azərbaycanda həyata keçirilməsi, sosialist millət və xalqların inkişaf edərək yaxınlaşması, Azərbaycan sosialist millətinin formalaşması və inkişafı tədqiq olunub.²

1959-cu ilin martında Tbilisidə keçirilən Zaqafqaziya respublikaları elmi idarələrinin ictimaiyyətsünaslarının birinci müşavirəsində Elmi Əlaqələndirmə Şurası yaradılıb. Həmin ilin dekabrında Tbilisidə keçirilən Zaqafqaziya respublikalarının ictimai elmlər üzrə ikinci elmi əlaqələndirmə müşavirəsində “Zaqafqaziya zəhmətkeşlərinin sosialist inqilabı uğrunda mübarizəsi”, “Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşməsinin mütərəqqi əhəmiyyəti” və s. mövzular müəyyən olunub.

Fikrimizcə, “Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşməsinin mütərəqqi əhəmiyyəti” adlı kimi mövzuların müəyyən edilməsi, bu dövrdə Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olmasının 150 illiyinin bayram edilməsi kimi hadisələr Azərbaycanın 1813 və 1828-ci illərdə çar Rusiyası və 27 aprel 1920-ci ildə XI qırmızı bölgəvik ordusu tərəfindən işğalını pərdələmək məqsədilə edilmişdi. Bu dövrdə B.Vahabzadənin “Gülüstən” poeması kimi milli ruhda yazılmış əsərlərin meydana çıxması, sovet rejimi tərəfindən qadağan edilmiş “Novruz bayramı”nın Ş.Qurbanovun təşəbbüsü ilə təntənəli şəkildə qeyd edilməsi və digər məsələlər, fikrimizcə, sovet dövlətinin bu siyasətinə qarşı etirazı özündə əks etdirirdi. Lakin bütün bunlar 60-cı illər sovet tarixşünaslığında öz əksini tapmayıb.

Bu dövrdə Zaqafqaziya respublikaları elmi idarələrinin ictimaiyyətsünaslarının Elmi Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması digər ictimai elmlərlə yanaşı, tarix elmi sahəsində də tədqiqatların daha çox saxtalaşdırılmasına xidmət etmişdir. Tarixi tədqiqatlara bu cür subyektiv yanaşma sonrakı illərdə öz mənfi təsirini göstərmişdi. Məhz bu səbəbdən sovet dövrü tarixinin digər illəri kimi 1960-cu illər tarixşünaslığının da yenidən, obyektiv şəkildə tədqiqi aktual olaraq qalır.

¹ Mustafayeva Z.V. Azərbaycanda müdafiə olunmuş dissertasiyaların bibliografiyası (1920-1975). 1- ci h., humanitar elmlər. Bakı, 1981, s.114-188

² “ Вопросы философии” жур., №51, 1980, с.23-37

“1970-1985-ci illərin tarixşünaslığı” adlanan ikinci bölümdə bu dövrün tarixşünaslığının formalaşmasında mühüm rol oynamış Heydər Əliyevin müxtəlif məruzə və çıxışları, ictimai-siyasi problemlərə aid sovet tarixçilərinin və müasir dövr tarixçilərinin əsərləri müqayisəli şəkildə tədqiq edilib.

Bu dövrün tarixşünaslığına aid bir sıra kitab və məqalə də yazılıb.¹

Bu dövrün sovet tarixşünaslığından fərqli xarakteristikasının verilməsinə son illər bəzi müəlliflər müəyyən cəhdlər etmişlər. Məsələn, T.Qaffarovun 1999-cu ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan tarixi” (1920-1991) kitabının 10-cu paragrafi “70-80-ci illərdə Azərbaycanda milli oyanış, iqtisadi və sosial tərəqqi” adlanır. Bu paragraf “Milli oyanış, iqtisadi və sosial tərəqqi siyasəti”, “İqtisadiyyat”, “Sosial həyat”, “Kommunist rejimi dayaqlarının çürüməsi” başlıqlı bölmələrə ayrılmışdır. Dövrün bu cür bölgüsü əvvəlki kitab və məqalələrdəki bölgülərdən köklü sürətdə fərqlənsə də, bu bölgünün də təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyac var.

H.Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü haqqında sovet dövründə və sonrakı illərdə çoxlu sayda kitab və məqalələr yazılıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident kitabxanasının hazırladığı və Heydər Əliyev elektron sənədlər toplusunda olan “Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin nitqlərindən, məruzələrindən, çıxışlarından, müsahibələrindən seçmələr (1969 noyabr-1982 oktyabr)” adlı kitabında müxtəlif məsələlərə aid 37 sənəd verilib ki, bunlar da problemin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. H.Əliyevin bu çıxışlarında Azərbaycan elm və ədəbiyyatının inkişafına, Azərbaycan ədəbi dilinin saflığının qorunub saxlanılmasına aid dediyi fikirlər müasir dövrdə də aktual olaraq qalır. H.Əliyev qeyd edirdi ki, “dahi rus şairi M.Y.Lermontov Azərbaycanın tarixi ilə yaxından maraqlanmış və Azərbaycan dilini yüksək qiymətləndirmişdi. O, dostu Rayevskiyə yazmışdı: “Azərbaycan dilini öyrənməyə başlamışam, fransız dili Avropada zəruri olduğu kimi, bu dil də burada və ümumiyyətlə, Asiyada zəruridir”.²

Digər çıxışında H.Əliyev bu fikri davam etdirərək demişdi: “Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərməlidir. Dilimizin jarqon, dialekt ifadələri ilə zibillənməsinə yol vermək olmaz. Yazıçı dilin, nitq mədəniyyətinin ədəbi normasının qanunvericisi olmalıdır. Təəssüf, elə yazıçılar var ki, bu tələblər səviyyəsində dura bilmirlər. Üstəlik ayrı-ayrı yazıçılar təkcə danışıqlarında yox, həm də əsərlərində dil xətlərinə yol verirlər. Bununla

¹ Марушкин Б. И. История в современной идеологической борьбе: (строительство социализма в СССР сквозь призму антикоммунистической историографии США.) Москва, Мысль, 1972, 230 с.; Сумбатзаде А. С. Основные направления исторических исследований в Азербайджанской ССР. В кн.: Советская историческая наука в 1975-1979. Москва, 1980. с. 326-331.; İsmayılov İ. Z. Elmi kommunizm kursunda Azərbaycan ictimai-siyasi ədəbiyyatından istifadə edilməsi. Bakı, Maarif, 1985, 124 s.; Джафарова Т. Основные вопросы историографии взаимоотношения советов и партии в 70-80-е годы. Док. 1-го научной конф. молодых исслед. проб. истории Азербайджана. 2-ч., Баку. 1991, с. 275-278.; Zülfüqarlı M.P.XX əsrin 70-80-ci illərin tarixşünaslığı. “Tarix və onun problemləri” jurnalının ümumilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubleyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış. 2, 2013, s.323-328

² “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 7 oktyabr 1972-ci il

əlaqədar olaraq mətbuat, radio, televiziya, teatr, kino işçilərinə, mühazirəçilərə və müəllimlərə xüsusi tələbkarlıqla yanaşmaq lazımdır. ”¹

H.Əliyevin 70-80-ci illərdə Azərbaycan dili haqqında dediyi bu fikirlər hazırda da öz aktuallığını saxlayır. Azərbaycan rəhbərliyinin milli dilin inkişafına göstərdiyi qayğının nəticəsində 1979-cu ildə Azərbaycan SSR-də yaşayan digər millət və xalqların 287 min nəfəri Azərbaycan dilində sərbəst danışdı.²

R.Mehdiyevin “Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə: Məqalələr, çıxışlar, müsahibələr” kitabının birinci cildində³ 1971-2001-ci illərdə dərc olunmuş məqalələr, habelə çıxış və müsahibələr toplanıb. Həmin materiallarda H.Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrünün elmi-nəzəri təhlili verilmişdir ki, bu da 1969-1985-ci illər dövrünün tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan tarixinin 1970-1985-ci illərə aid sovet tarixşünaslığının tədqiqi üçün birinci növbədə bu dövrün siyasi kursunu müəyyən etmiş Sov.İKP sənədlərinə, ən başlıcası isə Azərbaycan KP MK-nın 5 avqust 1969-cu il və 29 oktyabr 1971-ci il plenumlarının materiallarına xüsusi diqqət vermək lazımdır.

Azərbaycan KP MK-nın (5 avqust 1969-cu il) plenumunda tədqiqatçıların qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdu: “İctimai elmlər sahəsində çalışan işçilərin ən mühüm vəzifəsi... Azərbaycan partiya təşkilatının və zəhmətkeşlərinin mübarizəsini, onun inqilabi və beynəlmiləl ənənələrini hərtərəfli və obyektiv göstərməkdən ibarətdir.”⁴

Bu dövrdə yazılan dissertasiya və kitabların əksəriyyətində 1969-cu ilin avqust plenumu, dönüş plenumu kimi xüsusi qeyd edilirdi. Plenumdan sonra 80-ci illərin ortalarına qədər Azərbaycan sovet tarixşünaslığında yazılan kitab və məqalələrin əksəriyyəti həmin siyasi xəttin təsdiqi və təbliğinə həsr olunub.

1969-cu ilin iyulundan-1985-ci ilin aprelinə kimi olan dövrdə əvvəlki illərə nisbətən müxtəlif problemlərə aid daha çox kitab çap olunub ki, bu da tarixşünaslığın inkişafına müsbət təsir göstərüb. Məsələn, Azərbaycan SSR-də 1979-cu ildə 12,9 milyon nüsxə kitab nəşr olunub ki, bunun da 8,1 milyonu Azərbaycan dilində idi.⁵

Bu dövrün ictimai-siyasi tarixi A.Sumbatzadə, Z.Şıxlinski, S.Qəndilov, S.Xəlilov, Ə.Bağırzadə, İ.Məmmədov, İ.Müslümov, S.Musayev, B.Abdullayev, İ.Qurbanov, B.Qurbanov, A.Məmmədov, A.Eldarov, H.Aslanov, Ə.Muxtarova, F.Əhmədşina, A.Əsədov, İ.Zeynalov, S.Sayadov, S.Babayev, R.Suleymanov, M.Əfəndiyev, M.Rüstəmov, T.Baxşəliyev, C.Əlibəyov, R.Məmmədov, K.Qədirova(Osipova), Y.Yusifov, F.Maniyev, Ş.Muradov, F.Abbasov,

¹ “Kommunist” qəz., 13 iyun 1981

² Население СССР. Справочник, Москва 1983, с.131

³ Mehdiyev R. Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə :məqalələr, çıxışlar, müsahibələr.I cild:İyun,1971-iyun,2001,Bakı : XXI-YNE,2006

⁴ “Kommunist” qəz., 7 avqust 1969

⁵ Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Юбилейный стат. сборник. Баку, Азернешр, 1980, с.311

Y.Qasimov, T.Qafarov, Z.Hacıyev, R.İmanov və başqa alimlər tərəfindən geniş şəkildə tədqiq edilib.

Azərbaycan tarixinin 1970-1985- ci illərə aid sovet tarixşünaslığının tədqiqi və sonrakı illərdə bu dövrə aid yazılmış kitab və məqalələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, bu dövrün də tarixi hadisələri sovet tarixçilərinin əsərlərində subyektivcəsinə işıqlandırılıb. Lakin bu dövrdə Azərbaycan SSR-dəki ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyət digər sovet respublikalarından fərqli olduğundan bu dövrdə SSRİ-yə aid edilən “durğunluğun” Azərbaycana aid edilməsi, fikrimizcə, düzgün deyil. Gələcəkdə bu dövrü tədqiq edəcək tarixçilər H.Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə (1969-1982-ci illər) respublika iqtisadiyyatının digər müttəfiq respublikalara nisbətən daha güclü inkişaf etməsinə, ictimai-siyasi mühitin daha əlverişli olmasına, sovet rejiminin sərt tələblərinə baxmayaraq milli şüurun, milli kadrların formalaşmasında mühüm işlərin görülməsinə və digər bu kimi məsələlərə xüsusi fikir verməli, bütün bunların nəyin nəticəsində mümkün olduğunu araşdırmalıdırlar.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə **“Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizə dövrünün tarixşünaslığı”** adlanır. Bu fəsil iki bölməyə ayrılır.

“Yenidənqurma və milli tarixin öyrənilməsi ilə bağlı yeni konseptual baxışların meydana gəldiyi dövrün tarixşünaslığı (1985-1988-ci illər)” adlanan birinci bölmədə ictimai-siyasi problemlərə həsr olunmuş sovet tarixşünaslığı alternativ əsərlərlə müqayisə edilərək təhlil olunub.

Azərbaycan tarixinin 1985-1990-cı illər dövrü elmi ədəbiyyatda müxtəlif başlıqlar altında verilib. Bu kitablar içərisində T.Qaffarovun 1999-cu ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan tarixi” (1920-1991) kitabı diqqəti cəlb edir. Kitabın IV fəslə **“Sovet imperiyasının süqutu. Azərbaycanda xalq hərəkatı. Dövlət müstəqilliyinin bərpası”** adlanır.

1985-ci ilin aprel ayından irəli sürülmüş yenidənqurma konsepsiyası başqa sahələrdə olduğu kimi, tarixi hadisələrə də yeni münasibətlərin formalaşmasına şərait yaratdı. Tarix elminə partiya, dövlət nəzarəti zəifləməyə və aradan qalxmağa başladı. Çoxlu sayda alternativ qərb yönümlü nəzəriyyələr meydana çıxdı. Tarix və tarixşünaslığa aid çoxlu əsərlər, mənbələr nəşr olundu.

Yeni tədqiqat problemləri meydana çıxdı və dünya tarix elminin nümayəndələri ilə yeni əməkdaşlıq əlaqələri yaradıldı.

Lakin yenidənqurma konsepsiyasının bir sıra ziddiyyətləri digər məsələlərlə yanaşı obyektiv tarixi tədqiqatların meydana çıxmasına da əngəl törədirdi. Bu dövrdə cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi, fikir plüralizminin inkişafının əsas şərtlərindən biri olan çoxpartiyalı sistemin bərqərar olması çox güclü maneələrlə üzləşirdi. Kommunist partnameklatura ilə yanaşı bəzi tarixçi alimlər də bu prosesə mane olur və bunu öz əsərlərində əsaslandırırıdılar.

Yenidənqurma dövründə Sovet hakimiyyətinin banisi olan V.İ.Leninin səhsiz və toxunulmaz elan olunması sübut edirdi ki, tarixçilərə yenə də tarix yazılması üçün müəyyən hədlər və çərçivələr daxilində icazə verilib.

Bu dövrdə SSRİ-nin müxtəlif ərazilərində keçirilmiş bir sıra dəyirmi masalar, elmi diskussiyalar, ümumittifaq tarixşünaslıq konfransları sovet dövrü tarixinin ayrı-ayrı dövrlərinə aid ağ ləkələrin silinməsinə, tarix elminin inkişafına münbit şərait yaratdı. Belə tədbirlərdən “Tarix elmi yenidənqurma şəraitində” başlıqlı dəyirmi masanı, “Xalqın tarixi şüurunun yeniləşməsi” mövzusunda konfransı (Moskva, 27-28 aprel 1988) və s. tədbirləri göstərmək olar.¹

Azərbaycan SSR EA Tarix, Fəlsəfə və Hüquq institutları ali məktəblərin ictimai kafedraları ilə birlikdə 1988-ci ilin dekabr ayından başlayaraq “Yenidənqurma və Azərbaycan sovet dövrü tarixinin bəzi aktual problemləri” mövzusunda silsilə elmi-praktik konfranslar keçirmişdi. Konfransın “Tarixin açılmamış səhifələri. Aşkarlıq və keçmişimiz” ümumi başlıq altında dərc olunmuş materiallarında deyilir: “Lenindən sonrakı uzun illər ərzində tariximiz, demək olar, ilk dəfədir ki, hadisələrə və faktlara öz həqiqi, daha elmi, obyektiv və prinsiplial qiymətini vermək imkanı qazandı... İndi yaranan hər yeni əsərin qiyməti ancaq tarixçinin istedadından, onun ürəyinin yangısından, yüksək elmi prinsiplialığından asılıdır.”²

9 dekabr 1988-ci il tarixdə keçirilmiş ilk konfransda professor Q. Mədətov “XIX Ümumittifaq partiya konfransı və Azərbaycan sovet dövrü tarix elminin aktual vəzifələri”, professor M.Ağamirov “Sovet cəmiyyəti tarixinin elmi dövrləşdirilməsi məsələsinə dair”, professor H.Əzimov “Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə tarixində “ağ ləkələrə” dair”, Z.İsayev “Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi tarixinə yeni münasibət”, professor T.Musayeva “Azərbaycan SSR-də mədəni quruculuq tarixinin tədqiqi sahəsində vəzifələr” mövzularında çıxış etmişlər. Konfransın materialları, həmçinin Y.Mahmudovun “Tarixçi kadrlar:vəziyyət və perspektivlər”³, İ. Ağayevin “Yenidənqurma və tarix” adlı məqalələri⁴ və s. yazılar dövrün tarixşünaslıq baxımından tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1987- ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan ictimai elmləri: 1985-ci ildə nəşr olunmuş ədəbiyyat göstəriciləri” kitabı dövrün tədqiqində mənbəşünaslıq baxımından müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

1985-1988-ci illər Azərbaycan KP-nin, həmkarlar təşkilatlarının, fəhlə sinfinin fəaliyyətinə aid bir sıra sənədlər toplusu və kitablar nəşr olunub.⁵

¹ “История СССР ” жур.,№1 1986,№ 1 1988;“Вопросы истории” жур., № 3 1988; “Правда” газ., 28 aprel 1988

² “Kommunist” qəz., 10 dekabr 1988

³ “Kommunist” qəz., 14 fevral 1989

⁴ “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 16 sentyabr 1988

⁵ Идеологическая работа: действенность пропаганды и агитации: Из опыта партийных организации Азербайджана по обеспечению выполнения планов партии, задач хозяйственного строительства. Баку, Азербайджанский Коммунистический Партия XXXI qurultayının materialları. Bakı, Azərənəşr,1986; Azərbaycan Kommunist Partiyasının Respublikanın xalq təsərrüfatının inkişafına rəhbərliyi (1981-1986-ci illər). Bakı, ADU, 1986;

Bu dövrün ictimai-siyasi məsələlərinə aid Ə.Tağıyev, O.Sultanov, R.Sadıxbəyli, Ə.Məmmədov R.Məmmədov və başqaları kitablar, məqalələr yazmışlar.

Bu dövrdə millətlərarası münasibətlər daha çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olub. Lakin milli məsələlərdə əvvəlki illərdə olduğu kimi 80-ci illərin ikinci yarısında da çox böyük problemlər olmasına baxmayaraq bu dövrdə nəşr olunan bir çox kitab və məqalələrdə bunlara münasibət bildirilməmiş, əvvəlki səhvlər təkrar olunmuşdur. S.V.Kuleşovun, Y.P.Sviredenkonun və digər müəlliflərin əsərləri,¹ Leningrad Universiteti tərəfindən 1987-ci ildə rus dilində nəşr olunmuş “Sov.İKP-proletar beynəlmiləçiliyi partiyasıdır: Tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq məsələləri” kitabı² buna misal ola bilər

Azərbaycan alimlərinin respublikadakı ictimai-siyasi proseslərlə bağlı 1985-1988-ci illərdə yazdıqları kitab və məqalələrdə də subyektivizm özünü büruzə verirdi. Bu dövrdə cəmiyyətdə baş verən proseslərin təsiri ilə digər mövzularla yanaşı alimlər millətlərarası münasibətlərə daha çox müraciət etmişlər.³

Azərbaycan tarixinin 1985-1987-cı illər dövrünün tarixşünaslığının tədqiq olunmasında Azərbaycana 5 il 5 ay müddətində (3 dekabr 1982-21 may 1988) rəhbərlik etmiş Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi K.M.Bağirovun fəaliyyətinin də tarixşünaslıq baxımından dərinlən öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatda bu məsələlərin tədqiqinə xüsusi fikir verilib.

1985-1988-ci illərin sovet tarixşünaslığının təhlili göstərir ki, bu dövrdə tarixçilər ictimai-siyasi məsələlərə əvvəlki dövrlərdən bir qədər fərqli yanaşmışlar. Bu dövrdə kommunist partiyasının yeritdiyi yenidənqurma siyasəti tarixi tədqiqatların nisbətən demokratikləşməsinə şərait yaratmışdır. Uzun illər insan haqlarının kobud surətdə pozulduğu, obyektiv tarixi tədqiqatlara qadağalar qoyulduğu bir cəmiyyətdə irəli sürülən aşkarlıq və demokratikləşmə xətti tarixi tədqiqatlarda həmin cəmiyyətdə baş vermiş və xalqdan gizli saxlanılan cinayətlərin üzə çıxmasına imkan vermişdi. Bu dövrdə yazılan əsərlər sonradan SSRİ kimi bir imperiyanın dağılmasında da müəyyən rol oynamışdır.

Qurbanov B., Qədirova N. İctimai özfəaliyyət təşkilatları sovet cəmiyyəti siyasi sisteminin ayrılmaz hissəsidir. -Sovet cəmiyyətinin siyasi sisteminin inkişafı. Bakı, Azərneşr, 1987, s. 99-121; Qurbanov B., Qədirova N. Həmkarlar ittifaqları sovet cəmiyyətinin siyasi sistemində zəhmətkeşlərin ən kütləvi təşkilatıdır. - Sovet cəmiyyətinin siyasi sisteminin inkişafı. Bakı, Azərneşr, 1987, s. 58-81; Qurbanov B.S., Ələsgərov A. K. Cəmiyyətin sosial strukturunun inkişafı. Bakı, Azərneşr, 1987.

¹ Кулешов С.В., Свириденко Ю.П. Национальная политика КПСС в освещении современной Советской историографии и буржуазной советологии. Москва, 1987.

² КПСС-партия пролетарского интернационализма: Вопросы историографии и источниковедения. Межвуз. сборник. Изд-во ЛГУ, Ленинград, 1987

³ Садыхов А. М. Созидаящая сила социалистического интернационализма. Баку, Азернешр, 1985; Тагиев А. М. Азербайджанская национальная культура и критика ее антикоммунистических фальсификации. Баку, 1986; Аббасов А.А., Селимзаде А.Г. Город братства. Баку, Азернешр, 1987; Печать и проблемы совершенствования интернационального воспитания. Баку, Азернешр, 1987; Əsədov F. S. Dər gündə yaxşı arxa. Bakı, Azərneşr, 1988;

1985-1988-ci illər dövründə hadisələrin sürətlə inkişaf etməsi, 1988-ci ilin fevralından separatçı qüvvələr tərəfindən Dağlıq Qarabağ probleminin ortaya atılması ilə ziddiyyətlərin daha da kəskinləşməsi tarixşünaslığın istiqamətini dəyişdirmiş, yeni yazılan kitab və məqalələr içərisində Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun yazılar çoxluq təşkil etməyə başlamışdı.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizə dövrünün ictimai-siyasi məsələləri tədqiqatçıların əsərlərində (1988-1990-cı illər) adlanan ikinci bölmədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizənin, Dağlıq Qarabağ probleminin, Sumqayıt hadisəsinin, 20 Yanvar faciəsinin və ictimai-siyasi proseslərə aid digər problemlərin tarixşünaslığı tədqiq olunub. Bundan başqa bu dövrdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş Ə.R.Vəzirov və A.Mütəllibovun fəaliyyəti də tarixşünaslıq baxımından araşdırılıb.

Bu dövrün tarixşünaslığına aid son illər keçmiş SSRİ məkanında bir sıra əsərlər çap olunub.¹

Digər tarixçilərlə yanaşı, müəllif də çağdaş Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının, Dağlıq Qarabağ probleminin, 20 Yanvar faciəsinin, Sumqayıt hadisəsinin tarixşünaslığına aid ayrıca məqalələr həsr edib.²

Bu dövrə aid yazılmış əsərlərin müəlliflərini şərti olaraq əsasən iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa ömrünü başa vurmaqda olan kommunist rejimini müəyyən qədər yeni dövrə uyğun şəkildə müdafiə edən müəllifləri, ikinci qrupa isə Azərbaycanda demokratiyanın, müstəqil dövlətçiliyin inkişafını müdafiə edən tədqiqatçıları aid etmək olar.

80-ci illərin axırlarından etibarən yaranmış yeni şəraitin tələbinə uyğun olaraq tarixçilər kommunist partiyasının fəaliyyətinin əvvəlki qaydada, yəni yalnız pozitiv tərəflərinin tədqiqindən demək olar ki, imtina etmiş, əksinə kommunist partiyasının əvvəlki illərdəki fəaliyyətinin tənqidinə daha çox fikir vermişlər.

¹ Литвак Б.Г. Парадоксы Российской историографии в переломе эпох.С.Пб., 2001, 325 с.; Самарина Н.Г. Отечественная историческая наука в советскую эпоху.М.:МГУКИ., 2002, 176 с.;Очерки истории отечественной исторической наук.ХХ века. Монография. Омск: Издательство ОмГУ,2005, 684 с.;

² Зулфугарлы М.П. АНАЛИЗ ИСТОРИИ НКАО В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ. Национальный педогогичний университет имени М.П. Драгоманова Українсько Академия Наук. Гилея наукових висник. Збірник наукових праць. Випуск 67 (№ 12) Киев 2012, с. 222-225; Проблема Нагорного Карабаха в азербайджанской историографии (80-90 годы ХХ столетия) Вопросы социологии политологии, философии и истории. Материалы международной заочной научно – практической конференции. Новосибирск 2012, Изд. Сибак 152 с.,с.123 – 127;Zülfüqarlı M.P. Neftçala və Lənkəran faciələrinin tarixşünaslığı.“Mədəni həyat” jurnalı 2012 № 12, s. 78 – 79; 20 yanvar faciəsinin tarixşünaslığı.“Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri” Humanitar elmlər bölməsi Bakı, № 4, 2012,84-88;Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası dövrünün tarixşünaslığı (fevral 1988 - oktyabr 1991). Strateji təhlil” Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanın Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin jurnalı SAY 6, 2013, s.235-245;Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının tarixşünaslığı (1988 – 1991 – ci illər) “Qara papaqlar” jurnalı 2013, Fevral №2(66), s.18-22;Azərbaycanın tarixinin burjua tarixşünaslığına alternativ baxış. Dövlət İdarəçiliyi: Nəzəriyyə və Təcrübə. №3(43)2013. İSSN 2309-1347,s.243-247; Erməni mərkəzlərin Sumqayıt təxribatı. (Tarixşünaslığın təhlili).GEO STRATEGİYA № 1 (13) Yanvar -Fevral 2013,s.48 -51; Tarixşünaslıq. “XX əsrin oğuz dastanı,topxana harayı” (17 noyabr -5 dekabr 1988) GEO STRATEGİYA jurnalı iyul-avqust 2017 № 04(40), s.48-51

Sov.İKP-nin fəaliyyəti ilə bağlı Moskvada və SSRİ-nin digər şəhərlərində nəşr olunan bir çox kitablar¹ Azərbaycan alimlərinin də tədqiqatlarına təsir etmişdir. Lakin Ə.S.Sumbatzadə, P.Ə.Əzizbəyova, D.P.Quliyev, C.B.Quliyev, Q.Bayramov və digər alimlərin yazdıqları kitab və məqalələr formaca əvvəlki illərdə yazdıqları əsərlərdən fərqlənsə də, məzmunca eyni mahiyyət daşımışdır.²

Bu dövrdə ictimai təşkilatların, xüsusən də həmkarlar təşkilatlarının yeniləşməsi, qeyri-formal təşkilatların yaranması, cəmiyyətdə ziyalıların rolu ilə bağlı fikirlər aktual olmuşdu. Bu problemin öyrənilməsində K.Ağahüseynovun, L.Rəsulovanın müsahibələri, B.Qurbanovun, N.Qədirovanın, A.Kərimovun, M.Muradın və digər müəlliflərin kitab və məqalələri³ müsbət rol oynayır.

80-ci illərin axırı 90-cı illərin əvvəlləri tarixşünaslığının ən aktual və xüsusi tədqiqat tələb edən mövzusu milli-azadlıq hərəkatı ilə bağlıdır.

Çağdaş Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının (fevral 1988-oktyabr 1991) öyrənilməsində hərəkatın liderlərinin və başqa siyasətçilərin kitabları, onların fəaliyyətinə və milli-azadlıq hərəkatına həsr olunmuş kitablar⁴ mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Millətlərarası münaqişələrin qızıqdırılmasında maraqlı olan qüvvələr SSRİ-nin müxtəlif ərazilərində eksperiment keçirərək özlərinin məkrli niyyətini həyata keçirmək üçün Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinin SSRİ-nin digər ərazilərindən daha münasib ərazi olduğu qənaətinə gələrək hərəkatə keçdilər. Onlar Moskvadakı havadarlarının köməkliyi ilə erməni separatçıları vasitəsilə 1988-ci ilin fevralından başlayaraq Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa qarşı tərribatlara başladılar.

DQMV Sovetinin deputatlarının 20 fevral 1988-ci il tarixdə DQMV- nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxaraq Ermənistan SSR-in tərkibinə birləşməsi haqqında müraciət qəbul etməsi ilə XX əsrin əvvəllərindən qızıqdırılan erməni-müsəlman münaqişəsinin yeni mərhələsinin əsası qoyuldu.

Müasir dövrdə də Azərbaycan Respublikasının başlıca problemlərindən biri olan Dağlıq Qarabağ probleminə aid bir sıra kitablar⁵ nəşr edilib.

¹ Страницы истории КПСС. Факты, проблемы, уроки. Москва, Высшая школа, 1988; Страницы истории советского общества. факты, проблемы, люди. Москва, Политиздат, 1989; Авторханов А. Империя кремля. Советский тип колониализма. Минск, Дружба народов, 1991

² Сумбатзаде А. С. Советский Азербайджан : миф и действительность. Баку, 1987; "Elm" qəz., 17 noyabr 1990; "Бакинский рабочий" газ., 2 декабря 1988

³ Мамедов Р. Д. Интеллигенция в социалистическом обществе. Баку, Азернешр, 1989; "Бакинский рабочий" газ., 25 yanvar, 3 fevral 1987, 15 avqust 1990, 13 iyun 1991; "Баку" газ., 7 mart 1989; "Вышка" газ., 12 avqust 1990, "Коммунист Азербайджана" жур., № 1 1990, s.61-66

⁴ Elçibəy Ə. Deyirdim ki, bu quruluş dağılacaq. Bakı, Gənclik, 1992; Məmmədov E.S. Lefortova gündəliyi. Bakı, Elm, 1992; Балаев А. Азербайджанское национальное движение: от "Мусавата" до Народного фронта. Баку, Элм, 1992; Sultanov O.B. "80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə" Bakı. 1995; Tahirzadə Ə. Meydan 4 il 4 ay. Bakı, Ay-ulduz, 1997, 1-2-si cild; Zülfüqarlı M.P. Qurultaydan qurultaya 1991-1999. Bakı, Ağrıdağ, 1999. 216 s.; "İstiqlal tarixini yarananlar" (1972-1992-ci illər) Bakı, 2003; "Azadlıq və demokratiya mübarizləri". Bakı, Qanun, 2004. 112 s.; "Sədərin mərd mübarizləri" Bakı, Qanun, 2004, 127 s.; "Azərbaycanı kimlər idarə edib?" (may 1918-oktyabr 2003) Bakı, Qanun, 2006

⁵ Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ. Tarix. Faktlar. Hadisələr. Bakı, Elm, 1989; Конфликт в Нагорным Карабахе : Сб. ст. Баку, 1990; Араkelov P. Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны. Баку, Шарп-Гарб, 1991; Sultanov Z.

Qarabağ ərazisində iki azərbaycanlı gənc qətlə yetirildikdən sonra ermənilər yeni cinayətkar planlarını həyata keçirmək üçün ictimai-siyasi və ekoloji problemlərin kəskin olduğu, 83 millət və xalqın nümayəndələrindən ibarət 230 mindən artıq əhalinin yaşadığı Sumqayıt şəhərini seçdilər. Çünki bu şəhərdə mövcud olan problemlər başqa şəhərlərə nisbətən faciənin təşkilatçılarının planlarına daha çox uyğun gəlirdi.

Sumqayıt hadisələri barədə müəlliflər bir sıra kitab və məqalələr yazıblar.¹

Akademik Z.Bünyadov “Niyə Sumqayıt?” məqaləsində baş vermiş hadisələrin əsl mahiyyətini aşkara çıxarmağa çalışıb.²

A.Mansurzadənin tərtib etdiyi “Sumqayıt qurbanları” kitabı Sumqayıt hadisələrinə həsr olunmuş məqalələr toplusundan ibarətdir. Bu kitabda Sumqayıtda şəhid olmuş Vəkil Babayev, Natiq İsgəndərov, Dadaş Xudaşov, Cənopolad Orucov, Surxay Əliyev haqqında məqalələrlə yanaşı E.Məmmədovun “28-dən 29-a keçən gecə”, M.Şahbazovun “Tarix unutmazlığı bağışlamır” və s. başlıqlı yazılar dərc olunub.

Bəzi dərc olunmuş məqalələri Sumqayıt hadisələrinin tarixşünaslığına aid etmək olar. Məsələn, H.Sadıxov, R.Məmmədovun “Sumqayıt hadisəsi ermənipərəst mətbuatın əyri güzgüsündə” məqaləsi, 1988-1992-ci illərdə Sumqayıt hadisəsinə həsr olunmuş məqalələrin şərhinə həsr olunmuş məqalə və s. yazılar hadisənin tarixşünaslıq baxımından tədqiqinə yaxından kömək edə bilər.³

Azərbaycan tarixinin 1988-1990-cı illər tarixşünaslığında tədqiqatçıların ən çox müraciət etdiyi mövzulardan biri də 20 Yanvar hadisəsidir. 20 Yanvar faciəsinə aid bir sıra kitab və məqalələr nəşr olunub.⁴

1988-1990-cı illərdə tarix sahəsində elmi tədqiqatlara partiya, dövlət nəzarətinin zəifləməsi və aradan qalxması prosesinin başlanması sovet tarixşünaslığının böhranına gətirib çıxardı. Sovet hakimiyyətinə qədərki dövr və sovet dövrü haqqında yeni, obyektiv faktlarla zəngin tədqiqatlar işıq üzü görməyə başladı. Lakin bu dövrün tarixşünaslıq baxımından obyektiv tədqiqi sübut edir ki, tarixi tədqiqatlarda müsbət irəliləyişlər olmasına baxmayaraq, bu

Qarabağın qara günləri. Bakı, Yazıçı, 1992; Babayev S. Mühəribə (1988-1993). Bakı, Azərbaycan, 1995; Arzumalı V. Tarix siyasətin, siyasət tarixin dili ilə. Bakı, Qartal, 1999; Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2009; Məmmədova H.İ. Azərbaycanın xarici siyasətində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Bakı: Elm, 2009, 360 s.; Süleymanov E., Süleymanov V. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, 2012;

¹ Mansurzadə A. Sumqayıt qurbanları. Sumqayıt, 1996; Sadıxov H.Ş. Sumqayıt: milli əsarət ya milli səxavət? Sumqayıt, 2004; Məmmədov E. Erməni təxribatı: Sumqayıt, fevral 1988-ci il : faktlar və mülahizələr. Bakı: Mütərcim, 2005; İsmayılov A. Sumqayıt prosesi. Bakı: Çoşoğlu, 2010.

² “Известия АН Азербайджанской ССР” Серия истории, философии и права, № 2 1989

³ “Эхо Сумгаита” газ., 29 fevral 1992, 24 fevral 1995

⁴ Агрессия. Баку-январь 1990. Баку, 1990; Черный январь. Баку-1990: Документы и материалы. Баку, “Азернешр” 1990; Трагедия длиною в 2 года. Албом. Баку, Азернешр, 1990; Кəngərli Q. Qara yanvar şəhidləri. Bakı, Gənclik, 1992; Vəliyev İ. Qara gündəlik: 1990-cı il 20 yanvar hadisələri. Bakı, Azərbaycan Ensklopediyası, 1997; Balayev A., Mirzə R. 20 yanvar hadisələri, sənədlər, mövqelər, şərhlər. (1990-2000) Bakı Çəşioğlu, 2000;

dövrə tarixçilərin demək olar ki, əksəriyyəti əvvəlki illərin stereotiplərindən tam azad ola bilməmişlər. Bu da həmin illərdə yazılmış əsərlərdə özünü açıq-aydın göstərir.

Tədqiqatın “Nəticə” hissəsində hər fəsil və yarım fəsillərə yekun vurulmuş, sovet tarixşünaslığının müsbət və mənfi tərəfləri qeyd edilmiş, Azərbaycan SSR-in 1946-1990-cı illər tarixinə aid yazılmış kitabların, məqalələrin və dissertasiyaların obyektiv təhlili nəticəsində bu mövzu üzərində gələcəkdə tədqiqatların davam etdirilməsi tövsiyə olunmuşdur.

Bu elmi iş Azərbaycan SSR-in 1946-1990-cı illər ictimai-siyasi tarixinin sovet tarixşünaslığının tədqiqinə göstərilən ilk cəhddir. Gələcəkdə bu mövzuda tədqiqatların davam etdirilməsinə ciddi ehtiyac var.

Azərbaycan tarixinin sovet dövrünün tarixşünaslığının obyektiv tədqiqi sahəsində tarixçilər qarşısında görülməli işlər hələ çoxdur. Tarixşünaslıq sahəsində sovet dövründən qalmış köhnə stereotiplərin aradan qaldırılması, bu dövrə aid yazılmış çoxsaylı kitab və məqalələrə, arxiv sənədlərinə tənqidi münasibət bəsləməklə sovet dövrünün tarixinin yenindən tədqiqi bu mühüm işin tərkib hissəsidir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapıb:

Kitablar

1. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühafizəkarlıq ideologiyası. Bakı 1997, 32 s
2. İctimai-siyasi həyatda kompromis və saziş axtarışı. Bakı 1999, 40 s.
3. Azərbaycan tarixi. İkinci Respublikanın tarixşünaslığı. Bakı, Çarşıoğlu -2001, 312 s.
4. Vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında plüralizmin əhəmiyyəti. Bakı 2002, 43 s.
5. İstiqlal tarixini yaradanlar (1972-1992-ci illər).Bakı 2003, 190 s.
6. Sədərəyin mərd mübarizləri. Bakı, Qanun, 2004, 127 s.
7. Azadlıq və demokratiya mübarizləri (1988 -2003). Bakı,Qanun,2004,111 s.
8. Korrupsiyaya qarşı mübarizədə maarifçiliyin rolu. Bakı 2006. 35 s.
9. Azərbaycan tarixi. Azərbaycanı kimlər idarə edib (1918-2003). Bakı, Qanun, 2006, 136 s.
10. Azərbaycan tarixinə yeni baxış. Bakı, Təhsil, 2007, 90s.
11. ABŞ, İsrail və İslam ölkələri. Bakı, Təhsil, 2007, 108 s.
12. Elm və təhsil sahəsində hökumət-QHT əməkdaşlığı.Bakı,Təhsil,2008, 23 s.
13. Dağlıq Qarabağda erməni terrorunun izləri. Qaradağlı faciəsi.17fevral 1992-ci il. Bakı, Qanun, 2010,36 s.
14. Şamaxı soyqırımını – 1918.Bakı, İSBN, 2011,112 s.
15. İctimai elmlərin problemləri. Bakı, Qanun, 2011, 44 s.
16. Şamaxı qırmızı terrorun hədəfində (XX əsrin 30-40-cı illəri). Bakı, İSBN, 2012, (E. Süleymanov, D. Musayev ilə birlikdə) 223 s.
17. Bakının qəhrəman müdafiəçisi. General Məmməd Bağır Hadı oğlu Bağirov (1901-1946-cı illər) Bakı, Mütərcim, 2013, 68 s.

18. Sovet tarixşünaslığının tənqidi təhlili. Bakı 2013,40s.
19. Sərsəng SOS: təhlükə altında qalan tarix və mədəniyyət abidələri. (M.Əsədova T. Əliyev ilə birlikdə). Bakı, Mütərcim,2014, 120 s
20. “Region tarixi”- dərs vəsaiti-(M.Əsədova ilə birlikdə). “MEKAN SERVES NN” Bakı, 2017,93 s.
21. Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq səhifəsi. Göyçay döyüşləri (iyun-iyul 1918).Bakı CBS, 2017, 109 s.
22. Sovet dövrü abidələri (kulturoloji və siyasi təhlil) (dərs vəsaiti)-“İN-2017”MMC, Bakı 2017, 93 s.

Məqalələr (Azərbaycan dilində)

23. Yenidənqurma şəraitində millətlərarası münasibətlər sahəsində mövcud olan problemlər.(E.Qurbanovla birlikdə)Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutu,Sumqayıt Ali Texniki Təhsil Məktəbi professor-müəllim və tələbə heyətinin XVII Elmi konfransının tezisləri, Sumqayıt 1990, s.5
24. Yenidənqurma və milli dillər problemi. (H.Aslanovla birlikdə) Elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri üzrə nəzəri konfransın materialları. Bakı 1990, s.31
25. Azərbaycan tarixinin burjua tarixşünaslığına yeni münasibət.Azərbaycan tarixi problemləri üzrə gənc tədqiqatçıların I Respublika elmi konfransının məruzələri. Bakı 1991, 1 h., s.35-38
26. 70-80 - ci illərdə Azərbaycanın demoqrafik vəziyyəti. Azərbaycan Sənaye Universiteti Sumqayıt filialının professor - müəllim heyətinin XVIII elmi konfransının tezisləri. Sumqayıt, 1991, s.6-7
27. Azərbaycanda milli azlıqlar və millətlərarası münasibətlər (20-30-cu illər) Azərbaycan tarixi problemləri üzrə gənc tədqiqatçıların II Respublika elmi konfransının məruzələri. Bakı 1992, s.106-107
28. Milli münasibətlər problemi Azərbaycan tarixşünaslığında (1946-1990).“Tarix və onun problemləri” jurnalı Bakı 1998, № 3, s.187-191
29. Azərbaycanın ictimai - siyasi həyatında Avropa konservatizminin kökləri. (1920-1999) “Beynəlxəq həyat” jurnalı Bakı, 1999, № 1,s.31-37
30. Azərbaycan SSR tarixinin dövrlərə bölünməsinin tarixşünaslığı.“Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri” Humanitar elmlər seriyası. Bakı,2000, №3,s.112-116
31. Azərbaycanda 20-ci illərdə həyata keçirilmiş iqtisadi siyasətin təcrübəsi və dərsləri.“Azərbaycan Respublikasında milli sahibkarlığın formalaşması və inkişafının əsas istiqamətləri”mövzusunda keçirilmiş elmi - praktik konfransın materialları. Bakı 2002,s.174-177
32. Dağlıq Qarabağ probleminin tarixşünaslığına dair (1988-1991)“Qarabağ dünən, bu gün və sabah” mövzusunda keçirilmiş elmi - praktik konfransın materialları Bakı, 2002,s.127-133
33. Azərbaycanda erməni təxribatlarına qarşı mübarizənin tarixşünaslığı (XX əsrin 40-50-ci illəri). “Qarabağ dünən, bu gün və sabah” mövzusunda keçirilmiş 3-ci elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2004,s.153-159
34. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi siyasətinin müəllifi.“Qarabağ dünən, bu gün və sabah” mövzusunda keçirilmiş 4-cü elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2005,s.115-119
35. Azərbaycan Milli Hökuməti. “Bakı - Təbriz” jurnalı, 2005 № 3,s.8-13
36. Dağlıq Qarabağ problemi qərb tarixçilərinin əsərlərində.“Dünyaya Qarabağ Harayı” jurnalı 2007 № 4, c.7-9

37. Dağlıq Qarabağ problemi. (tarixşünaslıq) “Dünyaya Qarabağ Harayı” jurnalı 2007 № 5,s.7-9
38. Topxanada nə baş vermişdi? “Dünyaya Qarabağ Harayı” jurnalı 2007 № 5,s.14-16
39. Azıx mağarası ətrafında baş verənlərə tarixi bir baxış. “Dünyaya Qarabağ Harayı” jurnalı 2007 № 6, s.10-12
40. Azərbaycanca turizmin inkişafının tarixi mərhələləri. “Turizm və rekreasiya: problemlər və perspektivlər. Üçüncü Respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı 2010-228 s., s.58-61
41. Repressiya dövrünün tarixşünaslığı (XX-əsrin 30-cu illəri). “Tarix və onun problemləri” jurnalı Bakı , № 4 2012,s.294-303
42. 20 Yanvar faciəsinin tarixşünaslığı. “Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri” Humanitar elmlər bölməsi Bakı, № 4, 2012, s.84-88
43. Xocalı faciəsinin tarixi kökləri. İnsanlıq əleyhinə cinayətlər: Xocalı soyqırımı. Beynəlxalq konfransın materialları.(Azərbaycan, ingilis, fransız dillərində)Bakı 24 fevral 2012, s.34-43
44. Neftçala və Lənkəran faciələrinin tarixşünaslığı. “Mədəni həyat” jurnalı 2012 № 12, s.78-79
45. Bakının xilaskarı general Məmməd Bağır Bağirov. “Kimlik” jurnalı dekabr 2012, s.46-56
46. II Dünya müharibəsi dövründə Bakının müdafiəsi tarixindən (general-mayor Məmməd Bağır Bağirovun həyat və fəaliyyəti haqqında). “Azərbaycanın İkinci Dünya müharibəsi dövründə və qafqazda xolokosun öyrənilməsindəki rolu” mövzusunda Beynəlxalq simpeziom. Bakı 2012, s.69-73
47. Azərbaycanın XX əsr tarixşünaslığına yeni baxış. “Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri” Humanitar elmlər seriyası. Bakı,2013 №1, s.74 -79
48. Erməni mərkəzlərin Sumqayıt təxribatı (Tarixşünaslığın təhlili) GEO STRATEGIYA № 1 (13) Yanvar- Fevral 2013, s.48- 51
49. Azərbaycanda turizmin inkişaf problemləri (1920-1991) “Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları.” Beynəlxalq jurnal №2, 2013, s. 179-181
50. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası dövrünün tarixşünaslığı (fevral 1988-oktyabr 1991).“Strateji təhlil” Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin jurnalı SAY 6, 2013,s.235-245
51. Sumqayıt hadisəsinin tarixşünaslığı (27-29 fevral 1988-ci il) Journal of Qafqaz University. History, Law and Political Sciences - an International jurnal 2013, say 1, s.71-76
52. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının tarixşünaslığı (1988-1991-ci illər)“Qara papaqlar” jurnalı 2013, Fevral № 2 (66) s.18-22
53. Sovet tarixşünaslığına tənqidi münasibətin tədris üçün əhəmiyyəti.Müəllimlər İnstitutunun xəbərləri, 2013 № 3, s.69-71
54. Böyük Vətən müharibəsinin alternativ tarixşünaslığı.“Bakı Universitetinin Xəbərləri” Humanitar elmlər seriyası. Bakı,2013 №3, s.86-89
55. XX əsrin 70-80-ci illərin tarixşünaslığı. “Tarix və onun problemləri” jurnalının ümumilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış. 2013№2, s.323-328
56. Böyük Vətən müharibəsinin Azərbaycan tarixşünaslığı.“Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri” Humanitar elmlər bölməsi Bakı, 2013 №1,s.116-120
57. Milli dəyərlər uğrunda mübarizənin tarixşünaslığı(1969-1982-ci illər) “Strateji təhlil” Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin jurnalı say 7-8 2014, s.303-311

58. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyasının tarixşünaslığı (1948-1953-cü illər) "GEO STRATEGİYA" № 1 (19) Yanvar – 2014, s.59-62
59. Azərbaycanın ictimai-siyasi problemləri tarixi tədqiqatlarda (XX əsrin 60-cı illəri) "Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri" Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2014 №1, s.77-83
60. Cənubi Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığı (1941-1946-cı illər) "Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri" Humanitar elmlər bölməsi Bakı, №2, 2014, s.184-188
61. Qafqaz evi ideyasının turizmin inkişafında rolu. "Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları." Beynəlxalq jurnal №4, 2014, s. 38-45
62. Qarabağa yeni turizm marşrutu: Bakı-Quzanlı. "Turizm və Qonaqpərvərlik tədqiqatları." Beynəlxalq jurnal №5, 2014, s.73-83
63. Turizmin problemləri sovet dövrü tədqiqatlarında. "Turizm və Qonaqpərvərlik tədqiqatları." Beynəlxalq jurnal №2, 2015, s. 79-90
64. Din əleyhinə mübarizənin turizmin inkişafına mənfi təsiri (Sovet tarixşünaslığının təhlili). "Turizm və Qonaqpərvərlik tədqiqatları." Beynəlxalq jurnal №3, 2015, s.56-65
65. Siyasi proseslərin obyektiv tədqiqində tarixə tənqidi münasibətin rolu. GEO STRATEGİYA № 05 (29) sentyabr-oktyabr 2015, s.11-14
66. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin tarixşünaslığı. I. ULUSLARARASI TÜRKİYE-AZERBAYCAN MÜNASEBETLERİ SEMPOZYUMU. Kastamonu Üniversitesi/Türkiye (12-14 Mayıs 2016), s. s.713-717
67. Sovet rejiminə qarşı baş vermiş etiraz aksiyaları və üsyanlar (1956-1989-cu illər) "Turizm və Qonaqpərvərlik tədqiqatları." Beynəlxalq jurnal- №3, 2016, s.144-156
68. Sovet arxivlərində məxvi qrif altında saxlanılan sənədlər-Sumqayıt üsyanı (7 noyabr 1963-cü il). GEO STRATEGİYA jurnalı noyabr –dekabr 2016 № 06(36) s.16-19
69. Mədəniyyətinin idarə olunmasında inzibati amirlik sistemi (1946-1990-cı illər sovet tarixşünaslığı təhlili). "Müasir dövrdə effektiv idarəetmənin problemləri" mövzusunda respublika konfransının materialları. 28-29 oktyabr 2016.s. 54-56
70. İşgalçı XI orduya qarşı Yalama döyüşü (26-27aprel 1920-ci il) Tarixşünaslıq. Turizm və Qonaqpərvərlik tədqiqatları. Beynəlxalq jurnal №2, 2017, s. s. 249-264
71. Azərbaycan xalqlar dostluğu və toleyrantlığa nümunədir (1970-1980-ci illər tarixşünaslığının təhlili). Azərbaycanda multikulturalizm və mədəni müxtəlifliyin turizmin inkişafına təsiri" mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı, May 2017, s.60-63.
72. Tarixşünaslıq. "XX əsrin oğuz dastanı, Topxana harayı" (17 noyabr -5 dekabr 1988) GEO STRATEGİYA jurnalı iyul -avqust 2017 № 04(40), s.48-51

Tədris metodik işlər

73. Azərbaycan tarixinin İkinci Respublika dövrünün tarixşünaslığı (1920-1991-ci illər) Metodik vəsait.(Magistratura üçün) tədris- metodik iş.BDU, Bakı -2002,127 s.
74. "Azərbaycanda 1920-1930-cu illər milli hərəkatın tarixşünaslığı" Metodik iş (Magistratura üçün)-tədris -metodik iş-BDU,Bakı-2002,12 s.
75. "Azərbaycanda millətlərarası münasibətlərin tarixşünaslığı (1920-1991-ci illər)" Metodik iş (Magistratura üçün) tədris metodik iş. BDU, Bakı -2002,12 s.
76. Tarixi mənbələrdən istifadənin metodikası. Metodiki vəsait. Bakı 2010,tədris- metodik iş,Bakı 2010,13 s.

Məqalələr (rus dilində)

77. Вопросы интернационализма и национальных отношений в трудах Азербайджанских ученых (70 – 80 годы). “Böyük Oktyabr və Azərbaycan” mövzusunda Bakı Ali məktəbləri kafedralararası elmi kofransının materialları. Bakı 1990, s. s.43-45
78. АНАЛИЗ ИСТОРИИ НКАО В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИ. Национальный педагогичний университет имени М.П. Драгоманова Украинсько Академия Наук. Гилея науковых висник. Збирник наукових праць. Випуск 67 (№ 12) Киев 2012, с. 222-225
79. Проблема Нагорного Карабаха в азербайджанской историографии (80-90 годы XX столетия). Вопросы социологии политологии, философии и истории. Материалы международной заочной научно– практической конференции. Новосибирск 2012, Изд. Сибак 152с, с123-127
80. Новый взгляд историографию репрессий в Азербайджанской ССР (30-ые годы XX века). Национальный педагогичний университет имени М.П. Драгоманова Украинсько Академия Наук. Гилея науковых висник. Збирник наукових праць. Випуск 70 (№ 3) Киев 2013, s.294-297
81. Фальшивая история Бакинской Коммуны: историографический анализ. “Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории»: материалы XV международной заочной научно-практической конференции. 2июля2013г. Москва:Изд.“Международный центр науки и образования”, 2013. 134,с.58-62
82. “Историография эпохи формирования новых взглядов в исторических исследованиях (1985-1991 годы)” “Культура народов причерноморья” elmi jurnalı №267, 2014, s.133-137

Kitab və məqalələr (ingilis dilində)

83. ARMENIAN TERROR IN NAGORNO-KARABAKH TRAGEDY OF GARADAGHL FEBRUARY 17, 1992. Baku, Qanun, 2010, 36 s.
84. The History of the oil deposits exploitation in the Caspian sea (1946 – 2008). The Caspian sea. Internaional Yornal №2, 2008, s.106-113
85. SHAMAKHI GENOCIDE 1918. Bakı, İSNB, 2011, 112 s
86. SHAMAKHI AT THE TARGET OF RED TERROR. The repressions of 1930-1940s. (E. Süleymanov, D. Musayev) Bakı, İSNB, 2012, 223 s.
87. Sarsang SOS: historical and cultural monuments under threat Baku, İSNB, 2014. 120 s. (M. Asadova, T. Aliyev)
88. Sumgait disturbances in historiographi of Azerbaijan (27-29 fevruaru 1988). Kültür Evreni. Uluslararası Hakemli Sosial Bilimler Dergisi say 18, 2013, s.47-52
89. The history of Azerbaijan Jewish community and their cultural relationship (The 20th century and the beginning of the 21st century) . Kwartalnik Historii Żydów nr 3 (259), wrzesień 2016 ISSN 1899–3044. s.761-769

Kitab və məqalələr (fransız dilində)

90. Sarsang SOS: monuments historiques et culturelles en peril. Bakou, İSNB, 2014. 120 s. (M. Asadova, T. Aliyev)

Магеррам Паша оглы Зулфугарлы

“Советская историография общественно-политической истории
Азербайджанской ССР”

(1946-1990-годы)

Резюме

Диссертация посвящена изучению историографии общественно-политической истории Азербайджанской ССР, созданного после распада Азербайджанской Демократической Республики. Хронологические рамки исследования охватывают самые сложные и противоречивые периоды истории Азербайджанской ССР- 1946-1990-е годы. Предлагаемая автором периодизация 1946-1990-х годов нашла отражение в оглавлении диссертации.

1946-1990-е годы сматриваются в три 3 глав и 6 параграфах, и исследуются в хронологической последовательности: 1946-1950, 1950-1960, 1960-1970, 1970-1985, 1985-1988, 1988-1990-е годы.

Вторжение XI Красной Армии в Азербайджан положило конец независимости и развития исторической науки. Советские историки на протяжении 70 лет, придерживаясь классовой позиции и на необъективность, издавали книги, писали научные статьи. Это факт, что в советский период книги по истории, писались под давлением и по заказу сверху. Советские историки, изучавшие исторические источники, основывались на марксистско-ленинскую методологию, применяемую ко всем общественным наукам.

В представленной диссертации отмечается, что история Азербайджана периода 1946-1953 годов относительно мало изучена. Основная причина этого в том, что впоследствии отношение к этому периоду несколько раз изменялось. Изменение отношения советского руководства к этому периоду привело к тому, что исследователи стали осторожно относиться к 1946-1953 годам, в результате чего исследовательских работ стало меньше по сравнению с другими периодами.

В диссертации нашли свое отражение новое к появившимся после XX съезда КПСС произведениям советской историографии, к начатым репрессиям в стране. К этому периоду относятся исследования, посвященные к репрессиям правления республикой М.Дж. Багирова, М.Т.Якубова, И.Д.Мустафаева, В.Ю. Ахундова. Оздоровление социально-политических условий после смерти И.В.Сталина начало оказывать положительное влияние на научные исследования.

В работе исследованы доклады и выступления Г.А.Алиева периода 1969-1985 годов, сыгравшие важную роль в формировании историографии, а также работы советских и современных историков, относящихся к социально-политическим проблемам.

В диссертации отмечается, что выдвинутая с апреля 1985 года концепция перестройки создала условия равно, как и в других сферах общества новые осмысление исторических событий. Между тем ряд противоречий концепции перестройки препятствовал объективным исследованиям исторических событий. В дополнение к историографии этого периода исследована также общественно-политическая деятельность К.М.Багирова, руководившего в 1982-1988 годы Азербайджаном.

Нужно отметить, что также была исследована и историография, относящаяся к периоду 1988-1990-го годов-борьбы за восстановление государственной независимости Азербайджана, проблемы Нагорного Карабаха, Сумгаитских событий, трагедии 20 января. Кроме того, анализирована деятельность А.Х.Везирова и А.Н.Муталлибова, руководивших в это время Азербайджаном.

Анализ историографии Азербайджанской ССР дает основания сделать вывод что несмотря на то, что в этот период было написано много книг, статей и диссертаций, историкам предстоит еще много важных дел. По нашему мнению, дальнейшая интеграция Азербайджанской Республики с Западом, достигнутые ею ряд успехов в области демократизации, претворение в жизнь экономических реформ создают благоприятные условия для исследования в области истории. Это дает нам основание оптимистично смотреть на будущее развитие исследований истории Азербайджана.

Zulfugarli Maharram

Soviet Historiography of Azerbaijan SSR's socio-political history (1946-1990)

Summary

The dissertation is dedicated to the study of the Soviet Historiography of Azerbaijan SSR's social-political history created after the collapse of Azerbaijan Democratic Republic. The period from 1946 to 1990 that covers the chronological framework of the research is considered one of the most complex and controversial periods of Azerbaijan SSR. The subdivision of the period between 1946 and 1990 proposed by the author is presented in the content of the dissertation. The period from 1946 till 1990 is divided into 3 chapters and 6 subchapters and studied in the framework of 1946-1950, 1950-1960, 1960-1970, 1970-1985, 1985-1988, 1988-1990

The invasion of Azerbaijan by the Soviet 11th Army put an end to not only to the independence of the republic, but also the independent development of History. Soviet historians wrote books and articles by studying the history from the class point of view on biased bases. It is the fact that in the Soviet period the history books were written by the order and the pressure of the higher authorities. It was carried out in different forms: ideological, methodological, administrative and repressive

Soviet historians while studying the historical works and sources based on the Marxist-Leninist methodology applicable to all social science at that time.

That is necessary to comprehend well the socio-political events occurred within the period from 1946 till 1990 and for unbiased analyses of the works by Soviet historians

It is noted in dissertation that the period between 1946 and 1953 is one of the less studied periods of Azerbaijan history.

The main reason is that the approach to this period changed several times. Since the approach of Soviet authority to this period changed more than once, it resulted in the researchers to take more cautious approach to the period from 1946 to 1953 unlike other periods and hence, consequently to study that period considerably less in research works.

The dissertation presents a new approach to the works about repression which started to be widely studied after the 20th Convention of the Soviet Union Communist party, in addition the analysis of the works related to the last period of the M.C. Bagirov's activity, the study of socio-political activity of Mir Teymur Yaqubov, Imam Mustafayev and Vali Axundov, the first secretaries of the Azerbaijan Communist Party Central Committee after M.C Bagirov as well as the articles and books dedicated to socio-political history. After the death of Stalin, the partially normalization of the socio-political atmosphere as a result of the softening of the regime started to show its impact on the researches.

In the dissertation H. Aliyev's speeches and lectures that had a great impact on the historiography of period from 1969 to 1985 and the works of Soviet historians dealing with socio-political problems are discussed in comparison with the works of modern historians on the very subject.

In dissertation it is also noted that, the reconstruction concept introduced in the April, 1985 resulted in the formation of new approaches to historical events, like in other areas.

However, some controversial issues of the reconstruction concept obstructed the emerging of objective historical studies, besides the other issues. Alongside with the study of the historiography of the period, the activity of K. Bagirov, who was in power from 1982 to 1988, was also researched.

In the dissertation, the historiography of the struggle for the state independence of Azerbaijan between 1988 and 1990, [Nagorno-Karabakh](#) problem, Sumgait events, January 20 tragedy and the other problems related to socio-political processes are also studied. Additionally, the activities of the A.R. Vazirov and A. Mutallibov who governed Azerbaijan during this period are researched, as well.

The overall conclusion of the research of the historiography of the Azerbaijan SSR is that although there is a large number of books, articles and dissertations written on this period, there are still a lot of essential issues left to do for the objective research of the period.

In our opinion, the deepening of Azerbaijan's integration to Europe, the positive changes achieved towards the democratization, realization of economic reforms indicate the formation of the more favorable environment for historical researches. Moreover, it adds credence to the optimistic approach for the further development of the historical researches.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

Магеррам Паша оглы Зулфугарлы

“Советская историография общественно-политической истории
Азербайджанской ССР”

(1946-1990-годы)

Специальность: 5509.01 - историография, источниковедения и методы
исторических исследований

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой степени доктора наук по истории

Баку -2017